

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Eski Mısır Toplumunda Tarım

| Yüksek Lisans Tezi

Ebru Özyılmaz

Tarih Anabilim Dalı
Eskiçağ Tarihi Programı
Ankara, 2025

Eski Mısır Toplumunda Tarım

Ebru ÖZYILMAZ

Tez Danışmanı Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Tez Jürisi

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Prof. Dr. Esmâ REYHAN

Doç. Dr. Koray TOPTAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ANKARA-2025

ETİK BEYAN

Bu tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığımı; tezin tamamında akademik kurallara ve etik ilkelere uyduğumu ifade ederim. Yaralandığım eserlerin tamamını metin içinde referanslandırdığımı ve kaynakçada kılavuzda tanımlanan şekilde yer verdiğimi, haricindeki ifadelerin bana ait olduğunu, herhangi bir kaynaktan kopyalama yapmadığımı ya da yapay zekâ aracılığı ile üretilmiş ifadelere yer vermediğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda bu beyanına uygun olmayan bir durumun tespit edilmesi halinde, aleyhime doğacak bütün hak kayıpları dahil tüm hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Ebru ÖZYILMAZ

24/06/2025

ONAY

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Programı Yüksek Lisans öğrencisi tarafından hazırlanan Eski Mısır Toplumunda Tarım Başlıklı tez çalışması 24.06.2025 / 14:00 tarih ve saatinde yapılan tez savunma sınavında aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği ile yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):

Kabul

Ret

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Üye (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):

Prof. Dr. Esmâ REYHAN

Üye (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):

Doç. Dr. Koray TOPTAŞ

Eski Mısır Toplumunda Tarım

Ebru ÖZYILMAZ

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

**T.C. ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ, LİSANSÜSTÜ EĞİTİM
ENSTİTÜSÜ
2025, Ankara**

ÖZET

Eski Mısır'da tarım çok önemli bir alan oluşturmuştur. Eski Mısır'ın en önemli doğal kaynağı olan Nil Nehri sayesinde tarım alanında hızlı ve büyük bir şekilde gelişme olmuş ve aynı zamanda da çiftçiliğin ön plana çıkması sonucunda büyük bir etki oluşturup bu medeniyetin temellerini sağlamasında büyük bir rol oynamıştır. Tarım sayesinde Mısır büyük ticari faaliyetler içerisinde diğer devletler ile ilişkilerinde büyük bir şekilde ekonomik alanda kalkınma sağlamış ve bu yüzden de büyük bir ilerleme kaydedebilen medeniyet olmuştur. Tarım sayesinde Nil Nehri de ön plana çıkmıştır. Çünkü tarım ve Nil Nehri birbirinden ayrılamaz olması ve birbirleriyle ilişkileri sayesinde Mısır medeniyetinin önemli bir geçim kaynağının en önemli faaliyet alanı olabilmesini sağlamışlardır. Nil Nehri'nin Mısır'a hediyesi diyebileceğimiz papirüs ise büyük bir etki yaratmış ve birçok alanlarda kullanılabilme özelliğini sağlayabilmiştir. Özellikle Nil Nehri ve çevresinde yapılan tarım sayesinde elde edilen ürünlerin hasadından sonra Nil Nehri'nin ulaşım yolu aracılığı sayesinde tarımdaki fazla kalan elde edilen ürünlerin ticaretinin yapılması büyük bir önem kazanmış ve Mısır medeniyetinin oluşabilmesinde özel bir ayrıcalık kazandırabilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Nil Nehri, Toplumsal Kültür, Çiftçi, Tahıl Siloları

Agriculture in Ancient Egypt Society

Ebru ÖZYILMAZ

Master's Thesis

Supervisor: Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNİVERSİTİ, Institute of Graduate Programs

Department of History

2025, Ankara

ABSTRACT

Agriculture constituted a very important area in Ancient Egypt. Thanks to the Nile River, which is the important natural resource of Ancient Egypt, there has been a rapid and great development in the field of agriculture. As well as, prominence of farming it has had a great impact and played a major role in providing the foundations of this civilization. Thanks to agriculture, Egypt has achieved great economic development in its realtions with other states in great commercial activities and therefore has been a civilization that has made great progress. Papyrus, which we can call the gift of the Nile River to Egypt had a great impact and was able to be used in many areas the products obtained in agriculture have also been in rituals. Because the use of agricultural products in order has explained this to us. Especially after the harvest of the products obtain a through agriculture in and around the Nile River, the trade of the products obtained from the surplus in agriculture through the transportation route of the Nile River has gained great importance and has been able to gain a special privilege in the formation of Egypt is civilization.

Key Words: Egypt, Nile River, Society Culture, Farmer, Agriculture, Grain Warehouses

TEŞEKKÜR

Eski Mısır'da tarım başlı başına en önemli geçim kaynağı olmuştur. Tarımda en önemli doğal kaynak Nil Nehri olmuş ve verimli toprakların oluşması sayesinde tarımı büyük bir faaliyet alanı olarak kullanılmıştır. Bu sayede Nil Nehri tarım ile diğer alanlarda da önemli bir şekilde ilerleme kaydederek büyük bir kültür ve medeniyetin temellerini oluşturmuştur. Bu yüzden her alanda önemli olmasının bir nedeni de tarım olması, tarımın da doğal kaynağının Nil Nehri ve çevresinin verimliliğinin etkin olması olmuştur. Aynı zamanda hayvancılığın da gelişmesinde tarımın büyük katkısı olduğunu tarımın gelişmesinde de hayvancılığın büyük katkısı bulunduğunu görebilmekteyiz. Ayrıca Nil Nehri sayesinde Mısır medeniyeti; ulaşım, balıkçılık, sulama sistemleri gibi alanlarda da gelişmiştir. Aynı şekilde Nil Nehri sayesinde özellikle ticaret alanları, ticaret ağları ve ticari ilişkiler gelişmiştir. Nil Nehri'nin Mısır'a hediyesi diyebileceğimiz papirüs bitkisi olmuş ve bu bitki birçok alanda kullanılmıştır. Aynı zamanda papirüs bitkisi diğer devletlerle olan ticari ilişkilerde de büyük bir önem kazanmıştır. Tarımın etkisinin olduğu bir diğer alanda dini alan olmuştur. Tarım alanlarının yakınlarına tapınaklar inşa edilmiştir. Tarım özellikle bereketle özdeşleştirilmiş ve Nil Nehri için büyük bir önem sağlamıştır.

Tez çalışmamın hazırlanmasındaki aşamalarda bana bir an olsun desteklerini hiç esirgemeyen ve bununla birlikte bana kattığı değerli katkılarından dolayı danışman hocam sayın Prof. Dr. İlhami Durmuş hocama, bu süreç içerisinde değerli bilgilerini benimle paylaştığı için diğer tüm hocalarıma ayrıca aileme ve dostlarıma bana yardımlarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Özet.....	iv
Abstract.....	v
Teşekkür.....	vi
İçindekiler.....	vii
Kısaltmalar.....	viii
1. GİRİŞ.....	1
2. ESKİ MISIR TOPLUMUNDA TARIM FAALİYETLERİ	3
2.1.1. Mısır'ın Coğrafi Konumu ve Durumu.....	3
2.1.2. Yapılış Amacı.....	5
2.1.3. Kullanılan Yöntemler.....	6
2.1.4. İklimin Etkisi.....	6
3. ESKİ MISIR TOPLUMUNDA TARIMDA ELDE EDİLEN ÜRÜNLER, PAPIRÜS, TAHIL SİLOLARI VE BESLENME KÜLTÜRÜ.....	9
3.1. Tarımda Elde Edilen Ürünler.....	9
3.1.1. Meyveler.....	10
3.1.2. Sebzeler.....	11
3.1.3. Tahıllar.....	12
3.1.4. Baklagiller.....	14
3.2. Papirüs.....	15
3.3. Tahıl Siloları.....	19
3.4. Beslenme Kültürü.....	24
4. ESKİ MISIR TOPLUMUNDA TARIMDA KULLANILAN ALETLER VE HAYVANLAR.....	31
4.1. Tarımda Kullanılan Aletler.....	31
4.2. Tarımda Kullanılan Hayvanlar.....	33
5. ESKİ MISIR TOPLUMUNDA ÇİFTÇİLİK.....	35
5.1. Çiftçilerin Gündelik Yaşamı	35
5.2. Çiftçilerin Tarımda Elde Ettiği Ürünler ve Ticareti.....	42
6. ESKİ MISIR TOPLUMUNDA TARIMDA NİL NEHRİ'NİN ÖNEMİ VE KATKISI.....	47
6.1. Nil Nehri'nin Tarımdaki Önemi.....	47
6.2. Nil Nehri'nin Tarımdaki Katkısı.....	51

7. ESKİ MİSİR TOPLUMUNDA TARIMDA TAPINAKLARIN YERİ VE TANRILARIN ÖNEMİ.....	59
7.1. Tarımda Tapınakların Yeri.....	59
7.2. Tarımda Tanrıların Önemi.....	63
8. SONUÇ.....	87
Extended abstract.	95
Kaynakça.....	99
Ekler.....	103
EK-1.....	103
Özgeçmiş.....	105

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, aşağıda açıklamalarıyla birlikte bulunmaktadır.

Kısaltmalar	Açıklamalar
a.g.e	Adı geçen eser
a.g.t	Adı geçen tez
a.g.m	Adı geçen makale
Çev.	Çevirmen
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
yy.	Yüzyıl
Kg	Kilogram
Km	Kilometre
M	Metre

1.GİRİŞ

"Eski Mısır Toplumunda Tarım" adını taşıyan çalışmamızda Mısır'ın en önemli geçim kaynaklarından olan ve ayrıca sosyal hayatı da etkileyen tarım konusunun tüm etkileri ve sonuçlarının geniş kapsamlı bir şekilde ele alacağız. Mısır'daki tarımın en önemli geçim kaynaklarının başında gelmesi ve bunun nedeni ise Nil Nehri ve çevresinin bereketli ve verimli topraklarda yapılmasıdır.

Nil Nehri ve etrafında yapılan tarım ile çiftçilikte sosyal hayatı da etkilemiş ve ticaret ve ulaşım ile tarım Mısır'ın en önemli geçim kaynağı haline gelmiş. Ayrıca Eski Mısır'ın ticari ve ulaşım ağları oluşturmasını sağlaması sayesinde diğer devletler arasında olan ticari ilişkiler üzerinde çok önemli etkisi bulunmaktadır.

Eski Mısır'da tarım faaliyetleri Nil Nehri ile iç içe olmuş ve bu şekilde Mısır medeniyetinin temellerinin atılmasını sağlamış bulunmaktadır. Tarım ile ilgili olarak burada Nil Nehri sayesinde iklimin kurak iklimden ziyade nemli iklime geçmesi ve bu şekilde tarım yapılacak topraklarının verimli hale gelmesini sağlamışlardır.

Tarım yapılırken ise bilinen yöntemlerin yanı sıra yeni tarım yöntemleri geliştirmişler ve bu şekilde daha verimli tarım ürünleri elde etmişlerdir. Mısır'ın konumu sebebi ile ve Nil Nehri'nin etkisiyle önemli tarım ürünleri elde edilmiştir.

Bu nedenle elde edilen tarım ürünleri özellikle tapınaklarda ve ritüeller de de kullanılmışlar aynı zamanda bu tarım ürünlerinin ticaretinin yapılabilmesi sağlamıştır. Tarımın yapılabilmesi Nil Nehri'nin taşkınlarının olup olmamasına bağlıdır.

Tarım yapan çiftçiler için taşkınlar olmadığında zor zamanlar geçirdiğini ve bu yüzden zor şartlar altında yaşamışlardır. Nil Nehri Mısır için çok amaçlı bir etkiyi oluşturmuştur. Nil Nehri tarımın en büyük kaynağı olmuş ve ona büyük faydalar sağlamıştır.

Nil Nehri sayesinde birçok alandan biri olan dini alanda gelişmiş ve mitolojik alanda çok büyük bir şekilde önemini arttırmıştır. Nil Nehri'ni mitoloji de tanrı Hapi ile özdeşleştirmişlerdir.

Aynı zamanda Nil Nehri'nin kaynağının tanrısı olarak tanrı Khnum ile özdeşleştirmişlerdir. Ve mitoloji de Nil Nehri'nin de büyük bir katkısı olmuştur. Tarım alanında öne çıkan tanrılar; Hapi, Khnum, Ptah, Sobek olmuştur.

En önemli tanrıçalar ise Hathor ve Renenutet olmuştur. Mısır'ın temelini dini alanını ritüeller oluşturduğu için tüm alanları etkilemiş ve aynı zamanda tarımda da bu yüzen büyük etkiyi sağlamıştır. Nil Nehri tarım üzerinde özellikle sulama kanalları ve sulama sistemleri olarak da etki sağlamıştır.

Eski Mısır'da tarımın en önemli özeliğinden biri de insanların fazla emek vermeyerek tarımda daha fazla ürün elde edilmesidir. Bunun nedeni ise Nil Nehri'nin taşkınları sonucu toprağı sulamasından dolayı olmasıdır. Mısır'da Nil Nehri sayesinde tarım hem sosyal hayatı hem ticari hayatı etkilemiştir. Böylece önemli bir konumda olan bu medeniyetin temelini oluşturmasında büyük bir etken olması ile buradaki en önemli temel geçim kaynağı olmasını sağlamıştır.

Böylece Mısır tarım yönüyle gelişmiş ve diğer alanlarda da etkisini göstermiş olup daha büyük bir şekilde medeniyetinin canlanmasının önündeki yolunu açmasıyla daha iyi bir şekilde diğer devletler tarafından tanınmış olduğunu ve ticari ilişkilerinin gelişmiş olmuş olması en önemli bir faaliyet alanı oluşturmuştur.

Bu şekilde tarım Mısır'ın her açıdan aktifliğini ve canlanmasını sağlamış daha da önemlisi kalkınmasının diğer alanlardan ziyade daha ön planda tutabilmesinin en önemli yönünü oluşturarak ve çiftçiliğin ön plana çıkmasını sağlayarak daha iyi bir şekilde bu kalkınmanın ilerleyebilmesini sağlamıştır. Nil Nehri'nin tarımdaki en önemli bir ürünü ise papirüs bitkisi olmuştur.

Papirüs neredeyse tüm alanlarda kullanılabilme özelliğine sahip olan ve aynı zamanda bu medeniyetin kalkınmasındaki en büyük rolü alabilen bu medeniyetin kalkınmasını da sağlayabilen ticari ilişkilerin gelişmesinde büyük bir alanda yayılım sağlamış olmuş ayrıca büyük bir önem kazanarak diğer devletlerle ticari ilişkilerinde bu medeniyetin önünün açılabilmesini sağlayabilen bir alan olmuştur.

Mısır'da tarım ile ilgili en önemli alanlardan biri de tahılların elde edilmesiyle ilgilidir. Çünkü Eski Mısır'da tahılların saklanabileceği yerler tahıl siloları olmuştur. Tahıl siloları sayesinde Mısır tarımda büyük bir faaliyet alanı oluşturabilmiştir. Mısır'daki tarımda elde edilen ürünler sayesinde Mısır'ın beslenme kültürüne de çok çeşitli şekilde farklılıklar bulunmaktadır.

2. ESKİ MISIR TOPLUMUNDA TARIM FAALİYETLERİ

2.1. Eski Mısır'ın Coğrafi Konumu ve Durumu

Mısır'ın doğal sınırları Asvan Çağlayanı, çöl sınırları ve deltanın denize bakan cephesiyle belirlenmiştir. Çok sayıda askeri yapıtta bu sınırlara giriş Elefantin Adası'ndaki kaleyle "denizlerdeki müstahkem mevki" olmuştur. Siyasal sınırlar ise Mısır tarihi boyunca fetihlere göre değişmiştir. Mısır olarak nitelenen bölge kuzeyden güneye doğru uzanmakta ve Afrika'nın kuzeydoğusunda yer almaktadır. (Desplancques, 2006: 17)

Asya'ya Süveyş Kanalı vasıtasıyla bağlanan Mısır'ın kuzeyi ise Akdeniz doğusunda bulunan Kızıldeniz, kuzeydoğusu Sina Çölü, batısı Libya, güneyi ise Sudan ile çevrilidir. (İnan, 1992: 15) Bugünkü iklim şartlarında doğu ve batı çöllerinde tarım yapmak mümkün değildir; göçebelerin hayvanlarını otlatması bile çok zordur ancak Doğu Çölü altın gibi metallerin ve sert taşların kaynağıydı; bu yüzden de Mısırlıların ilgisini çekmiştir. (Gündüz, 2003: 67) Mısır doğuda kıyıyla paralel uzanan sıradağlar ile Kızıldeniz'den ayrılmıştır. (İplikçioğlu, 1994: 107)

Günümüz coğrafyacıları nehrin iki kaynağı olduğunu açıklamaktadırlar. İlki Etiyopya'nın dağlarından eriyen karlardan çıkan "Mavi Nil" diğeri ise Orta Afrika'nın göllerinden elde edilen "Beyaz Nil" olmuştur. Bu ikili günümüzde Sudan'da Hartum çevresinde birleşiyor. (Fielding, 2018: 166) Delta'nın doğusunda Doğu Çölü modern Süveyş Kanalı üzerinden Asya'ya uzanır.

Doğusundaki Sina Çölü'nün çoğunlukla sert bir iklimi vardır ve bazı yerlerinde ise yüksek ıssız dağlar bulunur. Sina boyunca yolculuk yapmak sadece Akdeniz kıyılarındaki yollardan geçerek mümkün olmuştur. Bölgede çok arzu edilen bakır ve yarı değerli turkuaz taşı gibi değerli maden kaynakları bulunmaktadır. (Schögl, 2019: 8)

Her ne kadar Sina, Mısır ve Asyalı devletler arası bir tampon bölge görevi görse de her zaman Mısır'ın uydusu olmuştur. Mısır'ın çöl ortasındaki coğrafi konumu kuzeyde denizle sınırlı olmuş ve Sina Yarımadası'nda dar bir geçit bulunmaktadır. Dünya'nın en uzun nehri (6695 km) olan Nil, Victoria Gölü civarından doğmakta ve kuzey yönünden akıp Akdeniz'e dökülmektedir. Ancak 6500 km olarak da söylenmektedir.

Nil Vadisi'nin batısını ise dağlık olan Batı Çölü, doğusunu Doğu Çölüyle birlikte Kızıldeniz tepeleri ve Kızıldeniz sınırlar çizmiştir. Mısırlılar bereketli bölgeyi "kara ülke" (*kemet*), çöl olan bölgeyi ise "kızıl ülke" (*desheret*) olarak adlandırmıştır. (Mieroop, 2011: 7) Kuzeyde bulunan Delta Bölgesi'nden başlayan vadi, güneyde çağlayanlara kadar uzanmaktadır. Çağlayanlar Bölgesi'nde bulunan kayalık geçişi zorlaştırır. (Gündüz, 2003: 69)

Çağlayanların güneyinde ise Nübye yer alır. Eski Mısır'ın geleneksel güney sınırı Birinci Çağlayan'dır. Buradan kuzeye Memfis'e kadar olan bölge Yukarı Mısır, Memfis'in kuzeyindeki Nil deltası ise Aşağı Mısır olarak adlandırılır. Memfis ile Abidos arasındaki bölge ise günümüzde Orta Mısır adıyla anılmaktadır. Fakat Eski Mısırlıların "İki Ülke" dedikleri alan yalnızca Aşağı ve Yukarı Mısır'ı ifade etmektedir.

Bu alanlar Eski Mısır'da, Ta-Mehu (Aşağı Mısır) ve Ta-Shomu (Yukarı Mısır) şeklinde adlandırılmıştır. "Mısır Nil'in armağanıdır." sözünden de anlaşılacağı üzere bu medeniyet Nil Nehri çevresinde gelişmiştir.

Asıl Mısır, deniz kıyısında altmış skenes uzunluğunda yer tutmakta olup Mısır'ı bulmak için iki sınır gerekmektedir. Bize göre bu iki sınır Plinthine Körfezi ile Kasion Dağı'nın yanındaki Serbonis Gölü'dür; altmış skenes dediğimiz işte bu ikisinin arasındadır. Toprağı az olan halklar toprağı kulaçla ölçerler; biraz daha çok toprağı olanlar ise ölçü olarak stad kullanırlar; daha fazla toprağı olanlar parasang, en çok toprağı olanlarsa skenes ile ölçmektedirler.

Bir parasang otuz staddır, Mısırlıların ölçüsü olan skenes, altmış staddır. Böyle stad olarak hesap edilirse, Mısır'ın deniz kıyısı çizgisi üç bin altı yüz stad olur. Kıyıdan Heliopolis'e kadar, iç kesimlerde Mısır geniştir; düz, suya doymuş ve balçık durumundadır. "Heliopolis'ten sonra içerilere doğru Mısır daralmaktadır.

Bir yanını Arap Dağları sıkıştırır, bunlar kuzeyden güneye ve aynı zamanda Notos rüzgarlarının bölgesine doğru uzanmakta, sonra gene karadan Erytheria adındaki deniz doğrultusunda gitmektedir.

Memphis piramitleri için açılan taş ocakları buradadır. Dağın bittiği ve demin söylediğim yöne kıvrıldığı yer burasıdır. Dağın doğudan batıya en geniş olduğu yer de öğrendiğime göre, bir yandan öbür yana iki aylık yoldur ve güney doğusu yönünde günlük üretilen bölge ile sınırlanmıştır. (Herodotos, 2019: 121-122)

Mısır; Arap dağlarının bulunduğu yerde, Libya bir yanında, Mısır ise öbür diğer yanında bu dağ ile ayrılmıştır, buraları piramitlerin bulunduğu taşlık yerlerdir; taş, taşın üstünde kum; güneye doğru uzanan Arabistan Dağı'na paralel çizer. Fayyum Kahire'nin 130 km güneybatısındadır. Fayyum vahasında bulunan insan eli ile açılmış ve Kral Moiris'e ithafen yapılmış bir yapma göl olan Moiris Gölü kuzeyden güneye doğru uzanmaktadır.

"Suyu bir kanal yolu ile Nil'den alır. Su altı ay Nil'den göle, altı ay da gölden Nil'e akar. Demek ki Heliopolis'ten ötesi de pek geniş sayılmaz ya da Mısır toprağı için böyledir; aşağı yukarı on dört günlük su üstü yolculuğu boyunca içeriye doğru Mısır dar bir toprak şeridinden

ibarettir. Kurak bir iklime sahip olan Mısır'da toprağın verimliliği, doğanın ve ülke sakinlerin mevcudiyeti Nil Nehri'nin taşkınlarına bağlıdır. Bu dediğimiz iki dağın arasında ise bir ova bulunmaktadır." Arabistan Dağı ile Libya Dağı denilen dağın arası, en dar olduğu yerde bana yaklaşık olarak iki yüz staddan fazla geniş görünmemiştir. Erytheria denizi bulunmaktadır.

Öyle ise! Demek ki, Mısır da eskiden buna benzer bir başka körfezdi; bu körfez kuzey tarafında bulunan deniz, Etiyopya'ya doğru bir girinti yapıyordu ve Arabistan Körfezi de güneydeki denizden Suriye'ye doğru uzanıyordu. İki körfezin birbiriyle birleşebilmesi için pek az bir şey gerekecekti.

Bana sorarsanız, ben hatta on bin yılda da olur derim; öyleyse ben doğmadan önce geçmiş olan zaman için, çok büyük ve çok çalışkan bir ırmak, hatta bundan çok daha büyük bir körfezi doldurmuş mu ? ". Zaten Eski Mısır dedikleri, çevresi altı bin yüz yirmi stad olan Thebai bölgesinden ibaretti. (Herodotos, 2019: 123)

Güneydeki vadinin genellikle çok dar olduğu Esneh'e kadar uzanır, kuzeyde ise, vadinin genişlediği ama yirmi km'yi bile aşmadığı deltaya kadar kalkerli bir bölge oluşturur. Bu bölgenin Mısır uygarlığının doğduğu yer olduğu söylenebilir.

Sülaler Öncesi kültür bu bölgede Badari ve Nagada siteleri gelişmiştir. Yukarı Mısır, dağların seyrekleşmeye başladığı yerden Asvan'ın 900 km kuzeyine kadar uzanan dar *Nil Şeridi* olarak anılır.

Orta Mısır'da, Nil'den sıradağlarla ayrılan yerde göller bölgesi adlandırılan Fayyum bulunur. Nil bugünkü Kahire metropolünün yakınlarındaki eski Memfis'in kuzeyinde yedi kola ayrılarak Akdeniz'e dökülüyordu.

Bu kollar arasında kalan alüvyonlu topraklar bir üçgen biçimi (Delta bölgesini) oluşturur ve bu bölge Aşağı Mısır olarak bilinmekteydi. Nil'in yedi kolundan ikisi olan batıda Reşid, doğuda Dimyat bölgesi ise denize dökülen iki kolu kalmıştır. (İnan, 1992: 2-4)

2.2. Tarımın Yapılış Amacı

Eski Mısır'da tarımsal üretim, kişisel olmayıp geniş ailelerin ortaklaşa emeği ile gerçekleşmektedir. Bu ortaklaşa emekte geniş ailenin her bir üyesi kendisine biçilmiş olan rolü üstlenmiştir. Geniş ailelerde ise sahip oldukları tarımsal deneyimle küçük tarlalarını işlemekte krallık veya tapınak topraklarında angarya veya hissedar olarak çalışırlardı.

Dünya'nın birçok bölgesinde tarımsal üretim yaz aylarında gerçekleşirken, kış aylarında ise üretimi yapılmış olan besin maddeleri depolandıktan sonra tüketilmiştir. Mısır'da ise kış

aylarında sıcaklıkların aşırı düşmeyişi tarımsal üretimin belirli miktarda devam edebilmesine olanak sağlamıştır.

Bu nedenle Mısır ahalisi belirli ürünlerin üretimini yıl boyu devam ettirebilmiş ve siyasi nedenlerden dolayı gıda tedariki aksamakta dahi olsa insanlar yaşamlarını kısıtlı haldeyken bile devam ettirebilmişlerdir.

Tarımsal üretim üzerine temeli inşa edilmiş olan Mısır Krallığı'nın iktisadi hayatında can damarı olan üretimde ise toprağın verimliliği ve işgücünün durağanlığının sabit kalmayışına bağlı olmasıyla gelişmiş ayrıca toprağın mülkiyet hakkı tanrılara, yönetimi krala, kiracı vasfıyla işlenmesi durumu halka bırakılmıştır. İnsanlar yönetimdeki sistemde durağan olmayacak ölçüde hayatlarını rahatlık içerisinde sürdürebilmeye devam ettirmişlerdir. (Yıldırım, 2022b: 2458)

2.3. Tarımda Kullanılan Yöntemler

Eski Mısır'da güneş enerjisi ısıyla birleşen suyun akmasının tarlalara aktarılmasıyla birlikte tarımsal üretimin ortaya çıkmış olduğu ilk alanlar oluşturulmuştur. Bu bölgede yaşayan insanların kazdıkları kanallarla birlikte nehirde tarlalara ulaştırdıkları su ile kendi kontrollerinde yenilebilir ve depolanabilir ürünler yetiştirebilmişlerdir. Tarımsal üretimdeki en büyük zorluk ve insan emeği ile yapılan su kanalı kazma işidir.

Mısır'daki çiftçiler Nil Nehri'nin taşıp suyun çekilmesiyle tohumları tarlalara saçmaktaydılar. Sonra da tarlanın üzerinde domuzları gezdirerek tohumların derine itilmesini sağlıyorlardı. Bu işlerin ardından geriye sadece hasadı beklemek kalıyordu. Bu yöntem saban kullanımından önce kullanılan *ilk* yöntem olmuştur.

Diğer bir yöntem ise havza sulama yöntemi olmuştur. Vadi bölgesine kıyasla deltada daha yavaş bir şekilde akan Nil Nehri, engebesiz alanda birikmeler yaparak bataklıklar oluşturmaktaydı. Bu yöntemlerle birlikte sulama kanalları yapımı sayesinde bahçecilik alanı da geliştirilmiştir. (Akın ve Esgici, 2015: 36)

Nil Nehri taşkınyla birlikte fazla kalan suyun hangi yöntemle kullanılabileceği ile ilgili yeni çözümler ve yöntemler bulunmuştur. İlk bulunan çözüm ise nehrin derin olmayan yatağının kenarlarına bentler ve drenaj kanalları yapılmış ve bu şekilde ekili alanların uzun süre su altında kalınmasına engel olunmaya çalışılmıştır. Fakat bu çözüm her yıl bentlerin tamiri ve drenaj kanallarının boşaltılmasını gerektiği için büyük bir insan gücüne ihtiyaç duymaktaydı.

Mısırlı çiftçilerin yaşadığı bir diğer sorun ise Nil Nehri'nin güçlü sellerinden dolayı tarlaların uzun süre su altında kalması sonucu ekimin gecikmesi ve hasattan istenilen verimin elde edilememesi olmuştur. (Yıldırım, 2022b: 2459)

Taşkından sonra Nil Nehri'nin debisinde beklenilenden daha yavaş bir düşüş gerçekleşmesi durumunda toprağın işlenmesi sonucu toprağın üst kısmı ıslak olduğundan atılan tohumların çürümesine neden olabilmekteydi.

Bunun içinse ekili tarlaların arasına nehre doğru uzanan kanallar kazarak fazla suyun nehre geri dönmesi sağlanmıştır. Mısır'da Nil Nehri'nin suyunun fazlalığının oluşturduğu problemler için çözümler bulan çiftçilerin asıl zorlandıkları konu ise suyun azlığından kaynaklanmıştır. Nil Nehri hiçbir mevsim kurumamasına rağmen su seviyesi dönemsel olarak tarla seviyesinin altına düşmekteydi.

Eski Mısır'da su seviyesini yükseltmek için en yaygın alet "Arşimet Vidası" olarak bilinen, silindir bir koninin içerisinde yer alan burgunun suyu yukarı yönlü hareket ettirmesi ile çalışan bir alet olmuştur.

Eski Mısır'da hem Nil Nehri'ndeki sudan faydalanmak hem de kuyulardan su çekmek için kullanılan bir diğer alet ise "kaldıraç prensibi" olmuştur. Bu aletler özellikle sulama yöntemlerinin kullanılabilmesinde en etkili aletlerden olmuştur.

Sulama yöntemi Mısır için önemli bir etki oluşturmuştur. Çünkü Nil Nehri taşkınlarından fazla kalan suyu bu sulama yöntemleriyle birlikte tarımda daha etkili bir halde verimin artmasında önemli bir şekilde tarım ürünleri artışı ve çeşitliliği sağlayarak tarımda büyük bir etkisinin olduğu bilinmektedir.

Eski Mısır'ın güneyindeki vadi bölgesinin en büyük sıkıntısı suyun tarlalara ulaştırılması olmuş aynı zamanda kuzeyde bulunan delta bölgesinin sorunu ise fazla suyun ekili alanlardan uzaklaştırılması olmuştur. Mısırlı çiftçiler, ekili alanların kenarları boyunca diktikleri yüksek sıcaklıklara dayanıklı ile taban suyunu uygun bir düzeye düşürmeye başarmışlardır. (Üzen ve Çetin, 2012: 283)

2.4. Tarımda İklimin Etkisi

Eski Mısır iklimi yağışsız ve kurak halde bulunmasından dolayı toprağın verimliliğinin artması durumu oldukça önemli hale gelmiştir. Eski Mısır'ın iklimi, Neolitik döneme kadar Ekvator Afrika'sı karakterinde nemli, sıcak ve bol yağmurlu olup, bugünkü kuru çöl iklimidir.

Yengeç Dönencesi'nin hemen kuzeyinde bulunan Mısır, özellikle yazın çok sıcaktır; Asvan'da ortalama hava sıcaklığı rahatça kırk dereceye ulaşabilmektedir. (İplikçioğlu, 1994: 107) Ülke ayrıca yıllık çok az yağış almakta izninizle hiç yağmur yağmaktadır. Ne var ki şartlar her zaman Eski Mısır da bugünkü gibi değildi. On ya da yirmi bin yıl önce sahranın gittikçe kucaklaşması ve çölleşmesi bu bölgede yaşayan avcılık ve toplayıcılıkla geçinen göçebe toplulukları Delta'ya ve Nil Vadisi'ne göç etmeye zorladı.

Eski Mısır'daki iklimde en büyük etki Nil Nehri'nin etkisiydi. Mısır'ın iklimi, genelde sahraya özgüdür. Yalnızca Delta'nın kıyı şeridinde Akdeniz iklimi egemendir. Nil Nehri'nde eğer taşkın olmasa kurak geçen bir iklim olurdu ama taşkın olursa bol yağmurlu bir iklim olur ve verimli bir yıl olurdu.

Nil vadisindeki dar şeritte olan toprakların verimliliği, her yıl taşan Nil Nehri'ne bağlıdır. Dünya'nın her yerinde kuraklık denildiğinde yağmurun yağmayışı akla gelse dahi Eski Mısır kuraklık, Nil Nehri'nin yeteri kadar taşmaması ile gerçekleşmekteydi.

Her ne kadar Nil Nehri'ndeki su seviyesini yükseltmek için Eski Mısır çiftçileri kaldıraç prensibi ile çalışan aletler kullansa dahi taşma ile su alan bölgelerle kıyaslandığında yapay olarak sulanabilen alanlar çok daha küçük kalmaktaydı.

Sulanan bu küçük alanlardan elde edilen ürünler ise yoğun nüfusun beslenmesine yetmemekteydi. Bu nedenle, Nil Nehri'nin taşması sonucunda suların bırakmış olduğu alüvyon miktarı yeterli olmadığından az ürün hasat edilmesi sonucu bu dönemlerde vergilerin miktarının yüksek miktarlarda olmuş ve bu durum sonucunda Eski Mısır toplumu için kıtlık dönemleri yaşanmıştır.

Ama Nil Nehri'nin taşması sonucunda suların bıraktığı alüvyon miktarı yeterli olduğundaysa verimli ürün elde edildiği için hasat hem bereketli olmuş hem de ticari ilişkileri kuvvetlendirmiş bununla birlikte düşük vergilerin alınmasını sağlamış ve Eski Mısır ahalisi için o yıl hiç sıkıntı çekilmeyen bir yıl olarak geçmekteydi.

Nil Nehri'nin taşkınlarından sonra suların geride bıraktığı alüvyonlarla birlikte Mısır toplumu, dünyanın geri kalanına kıyasla daha az emek ile yüksek miktarda ürün elde etmiş olurdu. Ancak Nil Nehri'nde taşkın olmazsa Mısır toplumu için kuraklık ve çölleşme olur ve bu yüzden verimli ürün elde edemezlerdi. (İnan, 1992: 7)

Eski Mısır'daki iklimde en büyük etki Nil Nehri'nin etkisiydi. Mısır'ın iklimi, genelde sahraya özgüdür. Yalnızca Delta'nın kıyı şeridinde Akdeniz iklimi egemendir. Yağış neredeyse bulunmamaktadır.

Kuzey'den esen rüzgarlar dışındaki tüm rüzgarlar kurudur. Bununla birlikte bu kurak iklim her zaman Mısır'a egemen olmamıştır. Piramitler Çağı'na dek (M.Ö. 2575) iklim oldukça nemliydi, günümüzdeki çöller ise ağaçlı bozkırlar olmuştur.

Nil Nehri'nde eğer taşkın olmasa kurak geçen bir iklim olurdu. Ama taşkın olursa bol yağmurlu bir iklim olur ve verimli bir yıl olurdu. Nil vadisindeki dar şeritte olan toprakların verimliliği, her yıl taşan Nil Nehri'ne bağlıdır.

Dünya'nın her yerinde kuraklık denildiğinde yağmurun yağmayışı akla gelse dahi Eski Mısır kuraklık, Nil Nehri'nin yeteri kadar taşmaması ile gerçekleşmekteydi. Her ne kadar Nil Nehri'ndeki su seviyesini yükseltmek için Eski Mısır çiftçileri kaldıraç prensibi ile çalışan aletler kullansa dahi taşma ile su alan bölgelerle kıyaslandığında yapay olarak sulanabilen alanlar çok daha küçük kalmaktaydı.

Sulanan bu küçük alanlardan elde edilen ürünler ise yoğun nüfusun beslenmesine yetmemekteydi. Bu nedenle, Nil Nehri'nin taşmasının yeterli olmayıp az ürün hasat edildiği dönemlerde yüksek vergiler de alınınca Eski Mısır ahalisi için kıtlık kaçınılmaz durum olmuştur. Ama taşma olduğu yerlerde Nil Nehri'nin taşması yeterli olmuş ve verimli ürün elde edildiği için hasat bereketli olmakta ve düşük vergiler alınmaktaydı.

Eski Mısır ahalisi için o yıl hiç sıkıntı çekilmeyen bir yıl olarak geçirdi. Nil Nehri'nin taşması sonucunda Mısır ahalisi, dünyanın geri kalanına kıyasla daha az emek ile yüksek miktarda ürün elde etmiş olurdu. Ancak Nil Nehri'nde eğer taşkın olmazsa Mısır ahalisi için kuraklık yaşanırdı. Böylece kıtlık gelmiş olur ve aynı zamanda ürün elde edemezlerdi.

İlk tarım toplulukların bulunduğu yer ise Mısır'ın kuzeyinde bulunan (Fayyum'da) görülmüştür. Doğu Sahra ve Kuzey Afrika'da Mısır tarımının başladığı bölgeler olarak kabul edilmektedir. (Yiğit, 2019: 13)

3. ESKİ MISIR TOPLUMUNDA TARIMDA ELDE EDİLEN ÜRÜNLER, PAPIRÜS, TAHIL SİLOLARI VE BESLENME KÜLTÜRÜ

3.1. Tarımda Elde Edilen Ürünler

Eski Mısır'da yetiştirilen ürünler hakkındaki en canlı kanıtlar mezar fresklerinde olsa da arkeolojik kazılarda bulunan Mısır'ın kuru ikliminden dolayı ulaşabilen kalıntılarından daha kesin bilgiler edinilebilmektedir. Eski Mısır çiftçilerinin ana öğününü oluşturan ekmek ile biranın yapıldığı arpanın ve buğdayın en fazla yetiştirilen ürünler olduğu bilinmektedir.

Diğer tahıl ürünlerine kıyasla uzun süre depolanabilen arpa ve buğday hem kraliyet depolarının hem tahıl silolarının hem de ev kilerlerinin başlıca erzakı durumundaydı. Ayrıca Eski Mısırlı çiftçiler yetiştirdikleri arpa ve buğday taneleri içinde en iyi olanlarını tohumluk ayırması sonucunda doğal yoldan tohum ıslahının yapılmasıyla birlikte daha kaliteli ürün elde etmiş olduğu bilinmektedir.

Eski Mısır'da tahıl ürünleri grubundan sonra en fazla elde edilen ürünler grubu baklagiller ailesine mensup olan mercimek, nohut, börülce ve bakla olmuş ve büyük miktarda yetiştirilmiştir. Tahıl ürünleri grubuna göre daha dikkatli depolama gerektirmekte olan ürünler yıl boyunca sulak alanlara yakın yerlerde yetiştirilebilmekteydi.

Eski Mısır coğrafyası tarımsal üretimin başladığı dönemlerde meyve çeşitleri açısından oldukça fakir olup tüm sahra boyunca yabani olarak coğrafyalardaki ürünlerin fide ve tohumlarını ülkelerine getirip yetiştirme konusunda oldukça gayretli olduğundan Eski Krallık döneminde incir ve üzüm; Orta Krallık döneminde zeytin ve elma, Yeni Krallık döneminde ve sonrasında şeftali ve armut Nil deltasında üretilmeye başlanmıştır.

Bu meyvelerin getirildiği bölgeler olan Anadolu, Yunanistan, Doğu Akdeniz kıyıları gibi bölgelere kıyasla lezzet ve verimin düşük kaldığı bilinmektedir. Bu Eski Mısır'da özellikle meyve yetiştiriciliği konusu özellikle önemli bir hale gelmiştir.

En büyük gösterge ise Mısır'dan Anadolu'ya Yeni Krallık döneminde zeytinyağı ve Mısır'dan Yunanistan'a Yeni Krallık döneminde ise şarap ithal edilmiştir. Eski Mısır'daki mezar yapılarında yapılan araştırmalar farklı çiçekli bitkilerin aromaların ve yağların farklı şekillerde ve amaçlarda kullanmışlardır. (Bober, 1999: 53)

Aynı zamanda çiçekli bitkilerin ölü gömme ritüelinde de *tütsü* olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu bitkilerden elde edilen yağların tıpta ilaç, kozmetikte parfüm ve mumyalama da bozulmayı önleme amaçlarıyla kullanıldığı görülürken birçok bitkinin ölü gömme ritüelini

de tütüsü olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Günümüzde özellikle Eritre ve Sudan bölgelerini kapsamakta olan ve bununla birlikte Aden Körfezi ve Somali'nin kuzeydoğusunda bulunan Cibuti kıyılarındaki bu bölgeye de Mısırlılar *Punt* ismini vermişler bitkileri Hatşepsut döneminde Mısır'a getirilmiştir. Altın, fildişi, abanoz, pars postu, getirtirmiştir. (Stead, 1985: 24)

Ancak gökle bağlantısı olmasına inandıklarından dolayı gövdesinde açılmış olan yarıklardan sızmış olan özel sıvı reçine olmuştur. Bu reçine sıvısını ise tütüsü, ilaç, merhemle birlikte mumya yapımında kullanmışlar ve "mürr-i safi" ağacını elde edebilecekleri bir diyar olmuş ve böylece önemli ürünler elde etmişlerdir. Bu ağaçtan -Mür reçinesi- olarak bilinen veya diğer bir isimle *pelesenk yağı* olarak bilinen yağı elde ederlerdi.

Eski Mısır'a farklı bölgelerden getirilip yetiştirilen ürünlerden olan; kimyon, anason, kişniş, dereotu, rezene, nane, hardal, biberiye ve kekik baharat olarak kullanılmıştır. (Şahin, 2021: 137)

3.1.1. Meyveler

Bundan dolayı çok sayıda hurma ağacının yetiştirildiği Mısır'da bu meyve hem kuru hem de taze olarak yenilmiştir. *Dom palmiyesi* diye bilinen hurma ağacından elde edilen hurmaların tadı, fındık tadına benzemektedir. Mısırlılar *dom* kelimesinden elde ettikleri hurmayı ise hem çiğ hem de öğütterek tüketmişlerdir.

En önemli meyvelerden olan; nar, incir, nebık (karaçalı) üzümü, üzüm (kuru ve taze), kavun, hurma, karpuz, hünnap, keçiboynuzu, zeytin, Arabistan kirazı ve avokado gibi meyveler beslenme zincirinde yer alan önemli meyveler olmuştur. (Kaplan, 2004: 6)

En önemli tüketimi olan meyveler ise üzüm, incir ve hurmaydı. Meyvelerden en ön plana çıkan elma ve zeytin Hyksos dönemindeki en önemli meyvelerden olmuştur. Elma ve kayısının yetiştirilmiş olduğu konusu hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Egzotik bitkilerin getirtirilmesiyle bir botanik bahçesi oluşturmuş ve aynı zamanda kurmuş olan Kraliçe Hatşepsut bahçecilik alanında önemli bir yenilik yapmıştır. Özellikle ardıç fasulyesi ve badem ithal edilmiş fakat kayısının ithal edilip edilmediği bilinmemektedir. (Harries, 2006: 22) Günümüzde Mısır coğrafyasında bulunan muz, limon, şeftali, badem, domates, mango ve şeker kamışı bölgeye Greko-Romen veya daha sonraki dönemlerde gelmiştir. (Janick, 1963:10)

Mısır'da meyvecilik yapıldığı bahçecilik gelişmiş ve aynı zamanda sulamaya büyük önem vermişlerdir. (Şahin, 2021: 136-137) Aynı zamanda bağ yetiştirmeye de önem veren Mısırlılar üzümünden istifade etmesini bilmişlerdir. (Semple, 1928: 81) Bağ bozumu zamanı üzümler sepetler içinde taşınmakta olup bir çeşit cendere içine konup, sırası ayrılarak beş kişi tarafından idare edilen bu uygulama yapıldıktan sonra elde edilen üzüm küpleri içerisinde kapatılıp muhafaza edilirdi.

Eğer Herodotos biradan Mısırlıların -ulusal içkisi- diyecek kadar etkilenip (ekmek ile biranın işçi ücreti yerine geçtiği bir takas ekonomisinde) Mısır'da bağ bulunmadığını söyleyen biri olsa bile bizler yönetici sınıfa özgü bu seçkin içkiyi daha iyi değerlendirebilecek durumdayız. Tarım Mısır'daki ekonominin gerçekten temeli olmuştur. Para basımı yoktu; insanlar ihtiyaç duydukları mallar için ticaret veya takas yapıyorlardı. (Robinson, 1984: 23)

Bağ bozumu mezar resimlerinde en gözde görüntüler arasındaydı; özellikle de devlet görevlilerinden daha geniş bir kesimin yaşamının kolaylık ve güzelliklerine nail olabildiği Yeni Krallığın varlıklı zamanlarında Yunanlı tarihçi, belki de şenliklerde gördüğü şarabın dışalım yoluyla geldiğini sanmış ve bu yüzden hurmadan, incirden, nardan yapılan şarapları alıcı gözüyle bakmamıştır.

Hurma, incir, firavun inciri, *dum ağacı*, nar (Hiksoslarla birlikte Doğu Akdeniz'den gelmiş ve özellikle nar; (M.Ö. 1.780-1.570'e) dek Mısır'ı yöneten Hiksoslar ülkeye Demir Çağı'nın yanı sıra atlıları ve savaş arabalarını getirmiştir.) ve sanırım bir de keçi boynuzunu getirtirmiştir. En son andığım ağacın meyvesi *cerotonia siliqua*, çikolatanın yerini tuttuğu bir meyve olmuştur. Bugün ülkenin kuzeydoğusunda çok sınırlı bir alanda yetiştiriliyordu. Meyveleri keçinin boynuzunu andıran akasyanın akrabası bu ağaç meyvelerini yüksek oranda şeker içermesi dolayısıyla eski tatlılara katıldığını sanmaları bağışlanabilir olmuştur. (Bober, 2014: 66)

3.1.2. Sebzeler

Bunun dışında antik dönemden beri günümüzde de tüketilen marul, bezelye, turp, maydanoz, soğan, sarımsak, pırasa, biber, kabak, kenevir, salatalık, kereviz, hindiba tüketilen diğer sebzeler gibi önemli besinler arasında olmuştur. Ayrıca yeşil soğan, mercimek ve nohut yetişmekteydi. Herodot, temel besinleri sarımsak, turp ve soğan olan işçilerin piramitleri inşa ettiklerini belirtmiştir, sarımsak ve kereviz gibi hem çiğ olarak tüketilmiş hem de yemekleri hoş bir aroma vermek için kullanmıştır.

Mısır'da yetişen marul, uzun yapraklara ve afrodisyak etkisine sahip olduğu için bereket ve doğurganlık tanrısı olan Min ile ilgili bağdaştırılmıştır. Arkeolojik kazılar sonucunda Tutankhamun'un mezarında bol miktarda sarımsak bulunmuştur. Mısır'da yetişen marul, uzun yapraklara ve afrodisyak etkisine sahip olduğu için bereket ve doğurganlık tanrısı Min ile ilişkilendirilmiştir. (Halawa, 2023: 2)

Antik Mısır'da yetişen salatalığın olup olmadığı bilinmemektedir. Duvar resimlerinde görülen besinini kabak ya da salatalık olup olmadığı bilinmemektedir. Şalgamın varlığı konusundaki tartışmalar olmasına rağmen Greko-Romen döneminde bu bitkinin haşlanmış, kızartılmış ve salamura şeklinde tüketildiğinde dair kanıtlar bulunmaktadır.

Mısırlılar su bitkilerini de beslenmelerinde kullanmışlar ve özellikle lotus çiçeğinin kökleri ve çekirdeklerini yiyen Mısırlılar bataklıkta yetişen su otu bitkisi olan *papirüsün* kökündeki tatlı sapı da kemirmişlerdir.

Sebze dünyasında ise zambakgillerle birlikte kabakgiller bulunmuştur. Zambakgillerden olan soğan, pırasa ve sarımsak olmuş bununla birlikte kabakgillerden sırasıyla su kabağı, kavun ve salatalık gibi sebzelerdir. (Ruiz, 2001: 38)

Beslenmede karşıtlıklar arası uyum ekmek, bira ve şarap çeşitleri yanında yağda kızartmak ya da ateşte ızgara yapmak üzere özenle seçilmiş et parçalarının karşısında, yığınla serinletici sebze ve meyve bir arada konmuştur.

"Serinletici" terimi mutfakla bağlantılı değildir aksine çölde gündüzün sıcaklığı ile gecenin ayazı arasındaki ısı farkıdır. Yukarı Nil bölgesinin simgesi olan, ayrıca fındık otu ya da çayır fındığı adıyla da bilinen saz türü *Cypreus esculentus* olmuştur. Delaware Irmağı yamaçlarından, güneyde ta iki Carolina'nın ovalarına dek bölgede büyüyen Amerikalı çocuklar bu bitkinin ne kadarı gevrek ve tatlı yumruları olduğunu bilir.

En eski kültürlerin bundan mutfakta yararlanmasına şaşmamak gerekir ki belki de İspanyolların bugün hala yaptığına benzer biçimde bu "fındıkları" rendeleyip ferahlatıcı bir içecek yapıyorlardı. Yeşil salata denince çağdaş bir aşçının aklına toparlak türleri (hatta soğutucularda uzun yollara dayanabilmesi için Amerikalı tarım ürünü tüccarlarının geliştirdikleri şu tatsız tuzsuz (göbek salata) gelebilir, ama eski türler uzun boylu ve sap saptı.

Geçmiştekine en yakını olanı ise gevrek, ince, uzun ve kelleli marul (Amerika'daki adıyla *romaine*) bulunabilir bir marul türü olmuştur. Ama bu marul da bile, bitkiye adını veren sütsü özsuyu bulunmamaktadır.

Mısırlılar için taşıdığı simgesel değer, cinsellik isteği arttırması olmuştur. Bereket ve doğurganlık tanrısı Min'e sunulabilecek en seçme adak yeşil salata idi ve mezarlarda ölüye sunulduğu da görülmektedir. (Bober, 2014: 67-68) Min marul veya lahana ile simgelenen tanrı olmuştur. Bu yüzden tanrı Min erkeklik ve cinsel üretkenlik gücünün tanrısıdır.

3.1.3. Tahıllar

Nil Nehri'nin getirdiği bereket sayesinde, Mısırlılar zengin bir beslenme yelpazesine sahip olmuşlardır. Mısır medeniyetinin beslenme sistemi hakkındaki bilgilere, duvar resimleri ve yiyecek listelerinden ulaşmaktayız. Mısırlıların iki ana besin maddesi latince ismi “triticum dicocum” olan gernik buğdayı (kavılca) ve arpa olmuştur. (Robinson, 1984: 23)

Mısırlılar tahıl tanrısı Neper'i buğday başakları ile betimlemişlerdir. Ptolemaios dönemine kadar kullanılan buğdayın (gernik buğdayı) lapası yapılmış, kabuklarından ayırmak için havanda iki taş arasında dövülerek, üstteki taşın sap kısmı konularak oluşan "değirmen taşı" buğday konularak öğütülür ve un elde edilmiş olurdu.

Buğday öğütmek için ve buğdayları çuvalarda saklayabilmek için "tahıl değirmenleri" yapılmış bununla birlikte seçkinlerin kullanabilecekleri ince elenmiş unların elde edilebilmesi için saz ya da kamıştan ince elekler kullanılıyordu.

Mısırlılar topladıkları buğdayın arı kovanı şeklinde olan *silo* denilen (tahıl ambarı) içerisinde tahıllar korunarak saklanmıştı. Farklı türlerde ekmeğe çeşitleriyle birlikte mayalı ve mayasız olmak üzere ekmeğe de bulunmaktaydı. Sümerlerden etkilendikleri bazlama biçiminde olan ekmeği geliştirmiş olan Mısırlılar için en önemli malzeme olan biranın ekmeğe hamuruna mayası katılarak, ekmeğe mayalama işlemini gerçekleştirmişlerdir. (Nicholson, 1994: 22)

Ekmeğe; hilal, oval, disk, piramit ve altıgen gibi çeşitli şekillerde yapılırken, özel törenler ve büyü için hazırlanan hayvan ve kuşların egzotik şekilleri olan ekmeğe de mevcuttur. Ekmeğelerin pişirilme yöntemleri de birbirinden farklıdır.

Sıcak ürünler üzerinden kavurma tavaları ve ateşin üzerinde yerleştirilen toprak testilere ve fırınlara kadar pek çok şekilde ekmeğe pişirilip sofralara konulmuştur. Aynı zamanda ekmeğin pişirilebilmesi için tandır fırınları kullanmışlardır. (Şahin, 2021: 132)

Tahıl vergileriyle birlikte kralın kendine ait olan arazilerinden elde edilmiş olan buğday miktarı sarayın tahıl ambarına aktarıldıktan sonra depolanıp saray personeliyle birlikte bu geliri hak kazananlara genellikle ekmeğe dönüştürüldükten sonra ödeme yerine dağıtıldı.

Tahılın önemli bir kısmı, kralın Nil boyunca aşağıya ve yukarıya yaptığı seyahatler sırasında duracağı yerler bulunuyordu. Seyahatte durulan duraklarda resmi kafilenin yanında erzak bulundurması gerektiğinden dolayı iklim koşulları sebebiyle seyahat sırasındaki erzaklar taşra saraylarında saklanmaktaydı.

Kraliyet hazinesi diğer her türlü gelir ve kaynaklarını kendinde toplamakta aynı zamanda hükümdarların üstünlüğünü destekleyen kraliyet projelerinin yönetiminde ve harcamalarında kullanılırdı. Bu projeler arasında en çok öne çıkan devasa binalardı.

Kral, maiyetindekiler ve kraliyet ailesinin diğer üyeleri için de gerekirse nüfusa ek talepte bulunmakta ve bu talepler daha çok belediye başkanları bağlantısıyla yapılmaktaydı. Mısırlılar, buğday ve arpa ekmeklerinin tatlandırması için; bal, anason ve kimyon gibi katkı maddeleri kullanmışlardır. (Shutter, 2005: 11)

Kaba öğütülmüş arpa ve buğday ekmeğini halk yerken, ince öğütülen elekten geçirilen kepeği olmayan ekmeği, zenginler yemektiydi. İçinde bal, hurma gibi tatlandırıcı katkı maddeleri bulunan ekmekleri sadece zengin ve seçkin sınıf yemektiydi. Osiris'in bir tasviri arpa yataklarında yer almış ancak karanlık mezarda arpa filizlenmesiyle hem Osiris'in yenilenmesini hem de reenkarnasyonu sembolize etmiş olurdu.

3.1.4. Baklagiller

Mercimek, nohut ve *lobya* (yeşil fasulye) tüketilen baklagiller grubu arasında olmuştur. Antik dönemden bulunan günümüzde de tüketilmekte olan bakla (*ful nabad*) ve kahverengi fasulye (*ful nemades*), kuru iç bakla (*ful*) hala bulunmaktadır.

Mısırlılar antik dönemden beri bulunan ve günümüzde halen kahvaltıda tüketilen önemli bir sebze olan *ful* yemektedir. *Ful*, ağır ateşte pişirilen, küçük kahverengi, kuru iç bakladır. İsteğe göre; sarımsak, limon suyu, yağ, kıyılmış maydanoz, kimyonla birlikte karabiber katılarak yenir. (Şahin, 2021: 136)

Buna bakarak, iç baklayla (*fava*) birlikte nohut kullanılarak yapılan, *felafel* adıyla bildiğimiz (tüm Yakındoğu'da *taamiyye* olarak bilinen) kızarmış köfteler eski Mısır'da çok sık yenilmediğini bilemiyoruz.

Bu baklagillerin, yalnız bunları değil, mercimek, acıbakla (*tirmis*) ve burçağı da özellikle çiçekli bitkilerden olan pembe su nilüferinin (*Nelumbium speciosum*) soğanın kafasından çıkarılan bir tohumu bulunurdu.

Öte yandan, firavunlar döneminde en çok üretilen ve tüketilen fasulyenin, fasulye olmayıp, börülcenin akrabalarından *dolihus* olduğu konusunda bir otorite diretiyor. Yunanlı ve Romalıların karıştırarak önceleri “Mısır fasulyesi” diye tanımladıkları, pembe su nilüferinin (*Nelumbium speciosum*) soğanımızı kafasından çıkarılan tohumu var.

Öte yandan, firavunlar döneminde en çok üretilen ve tüketilen fasulyenin, fasulye olmayıp, börülcenin akrabalarından *dolihus* olduğu konusunda bir otorite diretiyor. Mısır beslenme düzeninde en çok sevilen fasulye çeşidini saptama yolunda, rahiplere ve yöneticilere baklagillerden yemenin yasaklandığı bilinmemektedir. Yaşadığı dönemde Pitagoras (M.Ö. 6. yy.’da) Mısırlı rahiplerin geleneksel inançlarını incelemiştir. Mısırlı rahiplerin fasulyeyi tüketiminin yasak olduğu bilinmektedir.

Fasulye; alt sınıfların günlük yiyecekleri arasında bunca temel bir ürünken ve ellerindekilerinin en iyisi olarak mezarlara sunulmuş iken, neden en üst düzeydeki Mısırlılarca kirli kabul edilmişti.

Daha önce fasulye filizlendirmiş her ev kadını, hemen bir yanıt verebilecektir: Kuru bir baklagil ıslatılıp karanlıkta bekletildiği zaman büyük bir mucizeyle filizlenmesini, yaşamın yeniden canlandığını ya da içinde bir ruhun yaşamakta olduğunu düşündürür. Bu olgu özellikle ruhların dolaşımı kuramını geliştiren Pitagoras'ı da etkilemiş ve bu yasağın yellenmeyle bir ilgisi bulunmamıştır. (Bober, 2014: 70)

3.2. Papirüs

Papirüsgillerden olan papirüs bitkisi, “*Cyperus papyrus*”, sulak ve bataklık bölgelerde yetişen, elverişli koşullarda boyu kimi zaman beş metreye ulaşan kalın gövdeli ve koyu yeşil renkli otsu bir bitkidir ki Mısırlılar bu bitkiyi, Nil kıyılarında bulunması genellikle Delta'da geniş ölçüde, yetiştirdiler ve özellikle yazı malzemesi halinde kullandılar.

Papirüs, Mısır'da çok önemli bir bitkiydi. Küçük ırmak teknelerinden hasırlara kadar pek çok alanda kullanılırdı ama en önemlisi kâğıt haline geliyor olabilmesiydi. (Kaplan, 2004: 13) Papirüs sayesinde 5000 yıl kadar uzun süre okunabilen Mısır yazıları, bu bitkiden elde edilmiştir.

Günümüzde, deltanın batısında Natrun Vadisi'nde üretilmektedir. Eski Mısırlıların yazı yazmak için kâğıt gibi kullandıkları ince papirüs levhaları şu yöntemlerle üretilmekteydi: önce bitkinin sapları yaklaşık bir kübit boyutunda parçalara bölünüyor, (Lissner, 1968: 65) kabukları soyuluyor, özünden dar şeritler kesiliyor; bu şeritler birbirleriyle biraz örtüşecek biçimde yan

yana diziliyordu. Sonra aynı yol izlenerek bu katmanın üstünde, alt katmanla dik açı yapan şeritlerden biriyle ikinci katmanı oluşturuyordu.

Daha sonra iki katmanlı levha satılıyor ve bir tekinin özündeki nişastayla katmanlar birbirine iyice yapışıp homojen bir malzeme elde edilinceye dek tahta tokmaklarla dövülüyordu. Papirüs tomarları, bu yöntemle üretilen levhaların birbirine anılan yolla yapıştırılıp birleştirilmesi ve ikinci katman içte kalacak biçimde düşürülmesiyle kayış biçiminde oluşturuluyordu.

Tomarların uzunluğu çoğunlukla 8-10 metreydi. Belgeler, karıştırılmadan açılan ve düzeltilen tomarların önce iç yüzüne ve sonra dış yüzüne yazılmaktaydı. Yazılması biten belgeler, dürülür ve ahşap karkas üzerine deri kaplanmış silindir biçiminde kılıflar içinde saklanırdı.

Yazı işlerinde kullanılan papirüs tomarlarının üretimi krallığın tekelindeydi; ilgili işlemler, saraya bağlı atölyelerde gerçekleştiriliyor aynı zamanda çok gizli tutuluyordu. Üstelik, papirüs üzerine yazı yazmak beceri isteyen bir işti. (Gündüz, 2003: 255-256)

Yeni Krallık döneminden sonra bu nesnelere yerine tahta tabletler kullanıldığı görülmektedir öğretmen öğrencinin tablet üzerine yazdıklarını okuyor sonra tableti yıkıyor ve gerekirse tabletinin arkasına yeniden yazmasını istiyordu.

Okullarını bitiren yazıcılar, devlet kurumlarına görebiliyorlardı. Bir şeye girdikleri kurumun değişik bölümlerinde staj yaptıktan sonra bir sınavdan geçiriliyorlardı. Sınavda memur adayı, bir papirüsün üzerine kendisine verilen bir konuda bildiklerini yazardı.

Başarılı olursa asli yazıcı ya da devlet görevlisi olurdu. Yazıcıların kullandığı araç gereçler ise şunlardı: Üzerindeki iki oyuktan birinde siyah, ötekini kırmızı toprak boya bulunan tahta bir palet, bir su kabı ya da kesesi, iki ucu yassı papirüs düzleştiricisi, kamış kalem ya da kalemler gibi malzemelerdir. Bunların tümü birbirine bağlanırdı. Kimi zaman da kalemler ve papirüs düzleştiricisi paletin üzerindeki sürme kapaklı bir kutuda saklı tutulurdu. (Şahin, 2021: 136)

Bu nedenle öğrenciler, kendilerine kopya olması için verilen metinleri, öğretmenlerinin söylediklerini verdiği ödevleri ise *-ostrakon*'lar- çanak, çömlek ya da kireç taşı parçaları üzerine yazıyorlardı. Mürekkep, toprak boya tozuna ya da parçacıklarına su katılarak elde edilirdi.

Belgeler, papirüs tomarları üstüne yazılırdı. Yazıcı, bir hasır üzerine bağdaş kurup oturur, papirüs tomarını kırıştırmadan açar, düzeltir; yazısını, önce tomarın iç yüzüne ve sonra dış yüzüne yazardı. En çok kullanılan mürekkep siyahtı.

Kırmızı mürekkep, metin başlığının, bölüm başlıklarının, tümcelerin ilk sözcüklerin yazılmasında ve noktalama da kullanılırdı, papirüsler üzerindeki metinler, sağdan sola; taşlar ve heykeller üstüne hak edilenler soldan sağa yazılırdı.

Papirüs tomarları Grek ve Roma döneminin sonuna dek (M.S. 395) Mısır'ın başlıca dışsattım malzemelerinden biri oldu. Eski Mısırlılar papirüsü ip, sandalet ve tekne gibi nesnelerin yapımında da kullanmışlardır. Papirüs, pahalı ve seyrek bulunan bir yazı malzemesi olmuştur.

Mısırlıların taşımacılıkta, balıkçılıkta ve savaşlarda kullandıkları tekneler ise Mezopotamyalıların tekneleri gibi yay biçimindeydi. Amra kültüründe Gerze yerleşimindeki bulunan resimlerde Mısırlıların (M.Ö. 3.000) den önce yelkenleri kabinleri ve kayığın kenarına dayanmadan kullanılan kürekleri -padılları- olan tekneler yaptıklarını göstermektedir. (Smith, 2013: 31) Bu tekneler herhalde daha önceleri Mısırlıların sığ sularda kullandıkları kamış ya da papirüs dallarıyla birlikte kamış demetlerinin birbirine bağlanmasıyla oluşturulan basit sallarin geliştirilmiş biçimindeydi.

Teknelerin o kurguları yoktu baş omuzlukları ve pruvaları yukarı ve içe; kış omuzlukları ve kışları yukarı ve dışa doğru kıvrılmış, uçları düz kesilmişti. Dümenleri yoktu, yönlendirmeleri padıllarla sağlanıyordu. Bununla birlikte direkleri ve yelkenleri vardı.

Baskın kuzey rüzgarlarından yararlanarak güneye gitmeye yarayan yelken, akıntı yönünde kuzeye gitmek için kürek kullanmaktaydılar. Yapılan teknelerin gövdeleri ahşaptandı. Teknelerin gövdeleri, akasya ağacından elde edilen kısa kereste parçalarının birleştirilmesiyle yapılmaktaydı. Parçalar, zıvana ve zıvana diliyle ya da kertmeli geçmeyle; ağaç çivilerle ya da akçaağaç kenetlerle birleştiriliyor ya da alfa bitkisinden üretilmiş iplerle bağlanmaktaydı. Bu dönemde ve onu izleyen dönemlerde, büyük teknelerin yapımında Lübnan'dan getirtilen sedir ağacı kerestesi kullanıldı. Dümen kürekleri ıskarmozlar aracılığıyla teknelerin kenarına bağlandı. Bu teknelerin, "aşırma praçera" adını verdikleri, rüzgârın yönüne göre ayarlanabilen dikdörtgen biçiminde yelkenleri vardı. (Gündüz, 2003: 258-259)

Yemeği yapılan bitkiler arasında bulunan papirüs ilk başta, Sülaleler Öncesi dönemlerden başlayarak Nil boyunun papirüsgiller türü yabancı bitki örtüsü hem yiyecek olarak hem başka amaçlarla kullanılmıştır.

Papirüs ve sazın yiyecek olarak da kullanılması, daha sonraları papirüsün Aşağı Mısır'da (kuzey), sazınsa Yukarı Mısır'da (güney) hiyeroglif simgeleri olarak kullanmalarına yol açtı. Kâğıt yapımını yarayan ve kâğıt anlamına gelen İngilizce "paper" sözcüğüne kaynaklık eden papirüsün (*Cypreos papyrus*) gövdesinin lifli üst bölümü, şeker kamışı gibi çiğ olarak çiğnenerek suyu emilebilir, öte yandan, gövdesinin alt bölümü ve yumruları haşlanabilir ya da ateşte kızartılabilir.

Papirüs, Mısır için neredeyse piramitlerin yeri kadar bilinen bir simgedir. "Paper" gibi bir takım yabancı dillerde kâğıt anlamına gelen sözcüklerle arasındaki etimolojik ilişkisi ortadadır. Bitki lifleriyle birlikte elde edilmesiyle oluşturulan sayfalar çok hassastırlar. Bu yüzden günümüze gelebilmiş olmaları ise serin ve kuru iklimi sayesinde. Taşkın yatağında bulunanlar Nil alüvyonları altında kalmıştır.

Aynı şekilde, deltadan günümüze ulaşan papirüs sayısı çok az olmuştur. İnsanlar genelde papirüs rulolarını tekrar tekrar kullanmaktaydı; bazen arkasına, kimi zaman metinler arasındaki boşluklara yazmaktaydılar. Bu nedenle çoğu farklı içerikleri bünyelerinde barındırabiliyorlardı. Örneğin; idari kayıtların bulunduğu bir papirüsün arkasında büyü metinlerine rastlanılabilmektedir. (Microop, 2011: 11)

Papirüs bitkisi toplayanlar bitkinin baş kısmını üzerinde bırakarak sapları yere yakın bir yerde kesiyor ve sırtlarında taşıyabilmek için desteler haline bağlıyorlardı. Atölyede bitkinin yeşil dış kabuğu çıkarılıyor ve lifli iç özü şeritler halinde kesilmekteydi. Lifler düz bir yüzeye, kenarları birbirlerinin üzerine gelecek şekilde serilmektedir. İkinci bir set, aynı birbirinin üzerine gelen kenarlar gibi birincisinin üzerine paralel bir şekilde yerleştiriliyordu.

Romalı doğa bilimci Plinius (M.S. 23-79) Mısır'la ilgili tanımlarına şunları yazdı: "Papirüsün doğasıyla ilgili bazı şeylerden bahsetmeliyiz. Uygarlığın vuku bulan tüm olaylarda ve geçmiş olayların hatırlanmasında böylesine olağanüstü bir seviyede kâğıt kullanımına bağımlı olduğunu görüyoruz". Papirüs sapı, halat yapımında da önemli bir şekilde kullanılmıştır. (Vallejo, 2024: 83)

Bu nebatın elyafından çeşitli ürünler elde edilmekteydi. Ayakkabı olarak hafif sandallar bunlardan örülüyordu. Mısırlılar her nevi ipleri, bu papirüs saplarını bir araya getirerek örüyorlar ve urgan haline getiriyorlardı.

Ayrıca hasır örgüleri için de iptidai madde olarak işe yarardı. Birkaç uzun sap ile papirüsleri tokaçla döverek işe koyuldular. Sandallar çektikleri zapt edilemez derecede çırpınan balıklar için kullandıkları bu alete *tokaç* denirdi.

Bitki saplarından elde edilen lifler eğriltildi. Bu liflerden elyaf üretimi yapılırdı. Bu saplar küçük sandallar için en iyisiydi. Sandal yapımında ilk olarak, her iki büyük sap demeti yere serilirdi.

Yeni yapılan halat etrafına dolanarak her demet iyice sıkıştırılacak ve ardından sağlamlaştırılacaktı. Kendiliğinden su üzerinde kalan bu platform birkaç balıkçıyı, av malzemelerini ve yakalanan balıkların koyulacağı sepetleri taşıyacak kadar büyük olacaktı. Son adım, uçları birbirine doğru çekip güverteye bağlı iplerle sandal yapımı bitmiş olacaktı.

Sandalın kıvrılmış başı ve kıçığı, bir sırtık vasıtasıyla veya kürekle suların üzerinde rahatça kaymasını sağlayacaktı. Kuzeyden gelen rüzgarlarla çok sayıda adamın küreklere asılmasıyla nehrin yukarisına çıkarmaya uğraşıyorlardı ancak nehrin aşağısına inmek güneyden gelen akıntılar sayesinde daha kolay oluyordu. (İnan, 1992: 203)

Papirüs, rutubetli iklimlerde birkaç yüzyıldan fazla dayanamayan, kolay çürüyen, narin bir malzemedir. Papirüs, düşüncenin ve hayal gücünün eserlerini koruma çabasında müthiş bir ilerlemeyi temsil etmekteydi. Papirüs tomarları tabletleri ikinci plana attı, kullanımlarını not almakla, metin taslakları hazırlamakla, silinmesine mahsur olmayan diğer metinlerle sınırladı.

Öte yandan papirüs üstünde dezavantajları da vardı. Mısır'ın kuru ikliminde esnekliklerini ve beyazlıklarını koruyorlardı. Ancak Avrupa'nın rutubeti kararmalarına ve kırılmaşmalarına neden oluyordu. Papirüs sayfaları birkaç kez ıslanıp kurduğunda parçalanıyordu. Papirüs ruloları sadece Mısır'da üretilmekte ve gittikçe gelişen ticari bir sistemle desteklenen ihraç ürünü olmaktadır. (Vallejo, 2024: 80-84)

Antik çağ boyunca en değerli papirüs tomarları çömlerlerde, ahşap kutularda veya deri torbalarda korunmaktaydı. Ayrıca papirüs rulusunun sadece bir yüzü yani bitki liflerini yazı satırlarına paralel bir şekilde, yatay olarak uzandığı tarafı kullanılmıştır. Diğer yüzünde lifler dikey olarak dizildikleri için yazarken kamış kalemlerin ucu takılıyordu ancak iyi yazılamıyordu. (Reid, 1993: 31)

Papirüs ise tanrı Thoth ile ilişkili olmuş ve bu tanrının sembolü haline gelmiştir. Papirüs bitkisinden keten üretimi yapılıyordu. Keten hasadı bugün olduğu gibi Eski Mısır'da da bir kış mahsulü olmuştur. Keten, ünlü Mısır endüstrisinin temeli olmuş ve ayrıca yağ tedarikine katkıda bulunmuştur. (Kees, 1961: 77) Keten bir ödeme nesnesi gibi kullanılmış olsa bile bir ödeme aracı olarak kullanılamamıştır. Keten ise tanrıça Menkhet ile özdeşleştirilmiştir.

3.3. Tahıl Siloları

Nil Nehri'nin taşması sonucunda sulama sıkıntısı çekmeyen Mısır ahalisi, dünyanın geri kalanına kıyasla daha az emekle yüksek miktarda ürün elde etmekteydi. Nil Nehri'nin vadi ve delta bölgesindeki bu verimli üretim sonucunda oldukça yoğun bir nüfus beslenebilmekte iken krallık kurumunun büyük inşa faaliyetleriyle finanse edilmekteydi. Eski Mısır'da merkezi yönetim sistemin ortaya çıkışından sonra vergilendirme krallık kurumunun devamlılığı için vazgeçilmez bir önem kazanmıştır.

Nil Nehri'nin taşma zamanı belli olduğundan dolayı tahıl ürünlerinin yetiştirme ve olgunlaşma süresiyle birlikte hasat vakti de bilinebilmekteydi. Hasat vaktinde vergi memurları üretilen tahıl ürünlerinden "kralın payı" olarak tanımlanan miktarı alıp Nil Nehri üzerindeki sallar vasıtasıyla doğrudan kraliyet depolarında göstermekteydi.

Tahıl ürünleri daha çok arpa, buğday, başak ve tahıl türevleri olmuştur. Eski Mısır'da tarımsal üretim ise kişisel olmayıp geniş ailelerin ortaklaşa emeği ile gerçekleşmekteydi. Geniş ailenin idarecisi konumunda bulunan baba veya çoğu zaman büyükbaba yönlendirici olmakla birlikte denetleyici bir görev de üstlenmiştir.

Geniş aileler ise ücret almadan çalışan işçi olarak veya hissedar olarak çalışmaktaydı. Bu yüzden Mısır toplumu belirli ürünlerin üretimini yıl boyu devam ettirebilmekteydi. (Yıldırım, 2022b: 2461) Mısır Krallığı'nın temeli tarımsal üretim üzerine kurulmuş fakat iktisadi hayatta ise üretimin bağlı olmuş olduğu gereksinimler olan toprağın varlığı ve iş gücü devamlılığına bağlı olarak gelişmiş; toprağın mülkiyet hakkı tanrılara, yönetim hakkı krala, kiracı vasfı ile işlenmesi hakkı da halka bırakılmışken, insanlar yönetim sisteminde bulunan sürdürülebilirlik sayesinde yaşamlarını huzur içerisinde geçirebilmişlerdir. Eski Mısır'da elde edilen tahıl ürünleri üzerinden vergilendirme yapılmıştır. (Warden, 2014: 232)

Nil Nehri'nin taşkınının durağan olduğu dönem ile ilgili en önemli eserde "Kıtlık Steli" olmuştur. "Yedi Yıllık Kıtlık" veya "Kıtlık Hikayesi" olarak bilinen fakat tarihi literatürde "Kıtlık Steli" olarak da adlandırılan anıt hakkında birçok çalışma yapılmıştır.

Yazıtta (M.Ö. 2667-2648 yılları) arasında hüküm sürmekte olduğu düşünülen Kral Zoser'in dönemiyle ilgili olduğu düşünülmektedir. 2,5 m yüksekliğe sahip olup 3 m genişliğe sahip olan stel, sağdan sola okunan kırk iki sütundan oluşup, hiyeroglif işaretleriyle yazılmıştır. Ayrıca yazıtın üzerinde stelin dikilmiş olduğu bölgede bulunan tanrılardan Khnum, Anuket ve Satis'e sunum yapan Kral Zoser'in tasvir edildiği bir kazı bulunmaktadır.

Kıtlık Steli'nin içeriği şöyle açıklanıyor: "Aşağı ve Yukarı Mısır kralı olan Kral Zoser'in delta bölgesi ve vadi bölgesinin tek yöneticisi" olduğunu ilan etmiştir. Kral Zoser, Mısır'a felaketin gelişinin nedenini tanrı Hapi'nin zamanında Nil Nehri'ne gelmemiş olmasından dolayı başladığını ve yedi yıllık kuraklıktan dolayı henüz olgunlaşmamış ekin tanelerinin kurumuş olduklarını anlatmıştır. Kıtlıktan dolayı insanlar güneydeki Nübye topraklarına insanların göç ettiği düşünülebilir. Eski Mısır'da kıtlığın çözümü Kral Zoser'in sorumluluğunda olduğuna inanılmıştır. (Yıldırım, 2022a: 185-186) Kral Zoser kral olmakla birlikte aynı zamanda bir ruhban oluşu birçok başarıyı gerçekleştiren İmhotep'e danışma kararını almıştır. Kral Zoser'in basamaklı piramidinde mimarı olan İmhotep'in Heliopolis'te tanrı Ra'ya adanmış olan tapınağın ruhbanlarından biri olduğu ise ona dair hakkındaki metinlerden öğrenilmektedir.

Kral Zoser, İmhotep ile görüşmesinde, "Hapi nereden doğmaktadır?" ve "Hapi nerede yaşamaktadır?" sorularını yöneltmesiyle İmhotep'in doğrudan cevap vermeyip krala tanrı Ra'nın tapınağının arşivlerine bakıp bir araştırma yapacağını sorusunun cevabını getireceğini belirtmiştir. İmhotep, yazıcılar için "katiplerin başı" olarak kabul edilmiştir. Bunun temel nedeni de kraliyet arşivleme sisteminin kurucusunun İmhotep olduğu bilinmektedir. İmhotep bulduğu cevaplar ile Kral Zoser yanına geri dönmüştür. İmhotep'in verdiği cevaplarda önemli durum ise Nil Nehri ile ilgili cevapları *ilk* defa Kral Zoser'in bileceğini belirtmesi olmuştur. (Green, 1987: 53)

Nil Nehri'nin suları, tanrıların katından gelmekteydi. Bu yüzden hiçbir insanoğlu tanrıların katına erişemeyecekti. Bu nedenle bahsedilen bölge, Nil Nehri'nin bulunduğu yer Mısırlıların *ilk yeri* olmalıdır. İmhotep, nehrin doğduğu yerde Abidos isimli bir kasaba olduğunu aynı zamanda tanrı için bir tapınak olduğunu belirtmektedir. İmhotep'in tarif ettiği yerde bulunan ikiz mağaralarda tanrı Hapi'nin "uyku yeri" olduğu açıklamış ve Nil Nehri'nin yükseldiğinde ise tanrı Hapi'nin bu mağaralardan çıkıp, nehir suları çekildiğinde ise mağarasına geri dönüp uyuduğuna inancı oluşmuştur.

İnsanlarda olduğu gibi tanrılar arasında da bir hiyerarşinin olduğuna dair güçlü bir inanç bulunmaktaydı. Bu nedenle milyonlarca yıl içerisinde bir tanrı diğerlerinden daha da yükseltilerek "baş tanrı" olmuştur. Hatta Akhenaton gibi krallar kendi seçtikleri tanrıları baş tanrı makamına yükseltilip tekleştirmenin mücadelesini etmiş ve böylece tanrıların arasındaki hiyerarşiyi açıklayarak tek tanrının üst konumda olması gerektiğini açıklamıştır.

İmhotep, o bölgede inan insanların Khnum'un baş tanrı olduğuna inanıldığını söylemiştir. Sonrasında İmhotep baş tanrı konumundaki Khnum'un sahip olduğu yüceliklerini saymıştır. Tanrı Khnum'un Nil Nehri'nin suyunu tanrı Hapi aracılığı ile istediği zaman salıp

taşkın oluşturduğunu istediği zaman coşkun halde bir taşkın olarak gönderdiğini istediği zaman ise kısıp kıtlığa yol açtığı da söylenmiştir. (Yıldırım, 2022a: 190-191)

Son kısmı ise İmhotep' in tanrı Khnum'a yakarışı olmuş ve tanrı Khnum'da İmhotep'in kendisine itaatinin mükâfatı olarak Nil Nehri'nin tekrar yükselişine izin verdiği ve tanrı Hapi'nin taşkını getirdiği anlatıldığı yazılmıştır. İmhotep, ruhban sınıfı mensuplarının bildiği bir ritüeli gerçekleştirmeden önce kendisini arındırdığını da belirtmiştir.

Kendisini arındıran ve gizli bir ritüel gerçekleştiren İmhotep ise ekmek, bira, öküzle birlikte tavuk, ördek veya devekuşundan oluşan eksiksiz bir sunum yapmış olduğunu belirtmesi ve kıtlığın geçmesi için gereken yardımın sadece tanrı Khnum'dan geleceğine olan önemli bir inanç oluşmuştur. Sunu; eski bir ritüel olup tanrılı dinlerde olmaması, insanların tanrılara ve tanrıçalara olan saygısını kendi ihtiyaçlarından bir kısmını feda ederek gösterebilmesi olarak anlatılabilir. (Wilkinson, 2016: 194)

İmhotep, tanrı Khnum'a gereken saygı gösterdikten sonra uykuya dalmış ve rüyasında tanrı Khnum, İmhotep'e görünüp ve onunla konuşmuştur. Eski Mısır'da rüya, bir hakikat olarak kabul edilmiştir. Tanrı Khnum, İmhotep'e kendini tanıtarak rüyadan ayrılmaktadır. Tanrı Khnum, kıtlığın sona ermesi için tanrı Hapi'nin coşkun bir biçimde akmasına müsaade edeceğini belirttiği gibi beslenme ve hasat tanrıçası Renenutet'e insanların karınlarını doyuracak ürünleri fazla ulaştırılması iznini tanıyacağını ve bununla birlikte İmhotep tüm Mısır ahalisine bu haberi müjdelemiştir. (Budge, 1912: 127)

Ayrıca İmhotep'in yaşananları iletmesi ile tanrı Khnum'un yüceliğini Mısır halkı tarafından anlaşılacak olması; açlık yıllarının sona ermesiyle birlikte ambarlardaki kıtlık bitecekti.

Uykudan uyanan İmhotep'i, Mısır Kralı Zoser'in yetkilendirmesiyle birlikte Nübye yöneticisine de yapılmış olan tüm işlerin anlatılmasına ayrılmaktadır. Abidos olarak adlandırılan bölgenin (çok geniş sınırlara sahip ve zengin ürün sahasına sahip bir yer) diyerek vurgulanmaktadır. (Green, 1987: 54)

Eski Mısır'daki yazıta zarar veren ve yalanlayan insanların cezalandırılacağını dair bir uyarı yazılmasıyla bitmektedir. Tanrı Khnum'un yüceltilmesi ve Nil Nehri'nin akma durumunun bu tanrıya gösterilen insanların itaatine bağlı olduğu Kıtlık Steli'nde anlatılmıştır. (Yıldırım, 2022a: 193-194)

Ve ayrıca "Yedi Yıllık Kıtık" hikayesi Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılmaktadır:

"Kral dedi ki: Rüyamda yedi cılız ineğin, yedi semiz ineği yediğini gördüm. Ayrıca yedi yeşil başak ve yedi kuru başak gördüm. Efendiler! Eğer rüyamı yorumluyorsanız rüyamı da bana yorumlayın." dedi.

Ünlü rüya tabircileri: "Bunlar karmakarışık rüyalar. Biz böyle rüyaları yorumlamayı bilmeyiz" dediler. O iki kişiden, hapisten kurtulup bunca zaman geçtikten sonra Yusuf'un tembihini hatırlayan genç: "Ben size bu rüyanın yorumunu bildireceğim; beni hemen zindana gönderin." dedi.

Genç zindana gitti ve dedi ki: "Yusuf! Ey doğru sözlü arkadaş! Rüyada görülen yedi cılız ineğin, yedi semiz ineği yemesi ve yedi yeşil başak ve yedi kuru başak hakkında bize yorum yap. Umarım ki, bu bilgiyle insanlara dönerim ve umarım onlar da böylece doğruyu ve senin değerini biliriler." dedi.

Yusuf şöyle dedi: "Her zaman yaptığınız gibi yedi sene ekin ekeceksiniz. Sonra yemek için ayıracağınızdan bir miktar tohumluk haricinde, hasat ettiğiniz ürünü başında iken bırakın. Ve böyle saklayın. Sonra bunun ardından yedi yıl kıtlık olacak ve o yıllar tohum olarak ayıracağınız az bir miktar dışında, biriktirdiklerinizi yiyip biriktireceksiniz. Sonra bunun ardından bir yıl daha gelecek; artık o yılda yağmur insanlara bereket verecek, insanlar meyveleri sıkacak ve hayvanları sağacaklardır." (el-Yusuf 12/43-49.)

Bu ayette de yedi yıllık bereket ve yedi yıllık kuraklık zamanı ile yedi yıllık kıtlık yıllarından bahsettiğini anlamaktayız. Kıtlık zamanı gelinceye kadar yedi yıl boyunca tahıl ekimi ve toplanması yapılmıştır. Toplanan tahılların konulabilmesi için silindirik biçimli içi sıvalı olan kerpiçten ve tahtadan yapılan silolar yapmışlar ve bununla birlikte silolarda saklayıp depolamışlardır.

Kıtlık zamanı yedi yıl sürdüğünden dolayı halka verilecek ve kralın sarayına gidecek olan tahıl ürünlerinin hesaplamaları yapılmış daha sonra tahıl ürünleri üzerinden vergi vermeye başlanmış ve dolayısıyla *vergilendirme aracı* olarak kullanmışlardır. Eski Mısır'da vergiler ayrı bir şekilde verilir halkın vergisi ve kralın sarayının vergisi ayrı tutularak vergiler verilmekteydi.

Uzman vergi tahsildarları, Nil Nehri'nin yükselme seviyesini ve ürünlerin büyümesini gözlemleyerek ortalama bir tarlanın vereceği ürün miktarını doğruya yakın tahmin edebilmekteydiler. (Yıldırım, 2022b: 2463)

Nil Nehri'nin taşmasından önce tarlaların sınırları belirlendiği için toplam ekili alanlar üzerinden yapılan hesaplamalar vergi miktarının bulunmasını sağlamakta ve bununla birlikte Mısır kralları inşaat faaliyetlerine, orduda asker ve işçinin belirlenmesiyle ilgili önemli bir hale gelmekteydi.

Eski Mısır'da merkezi yönetimin önemini arttıran durumlardan biri olan vergilendirme hakkında uzmanlaşmayı gerektiren bir meslek olduğu bu kişilerin ise kendi alanlarında deneyim sahibi kişiler olması gerekliliği olmuştur.

Eski Mısır'daki idari belgeler hakkında uzmanlaşmış olan kraliyet görevlilerinin olduğu görülmektedir. Bu saray görevlileri, vergiler ve vergilendirilecek olan ürünler hakkında sorumlu olmuşlardır. Eski Mısır'da Aşağı ve Yukarı Mısır için görevlendirilen iki vezir bulunmakta ve tüm saray görevlilerini denetleyerek krala hesap vermekteydiler.

Mısır kralları sahip olduğu topraklar üzerinde her zaman daha fazla üretim yapılmasından dolayı vergi alınmıştır. (Brier, 1999: 108-110) Eski Mısır'da inanç kaynaklı yaşam biçimini belirleyen aynı zamanda tanrıça Maat'ın sembolü olmuş ve gerçeklik anlamına gelmekte olan (*devekuşu tüyü*) ile sembolize edilmiş olan bu anlayışa "Maat anlayışı" (Eski Mısır toplumundaki ahlak anlayışındaki doğruluk ve adalet anlayışının inanç sistemine yansımaları olması anlayışına) denilmektedir.

Vergilendirme sistemi kralların ahaliden en üst miktarda vergi toplamasını sağlamıştır. Vergilendirme sistemini, yargı durumundan ayıran en önemli farklılık ise vergi memurlarının daima denetlenmiş olması ve bununla birlikte vergi memurlarının iltimas ve kayırmacılık yapması halinde ağır bir şekilde cezalandırılmaya tabii tutulması olmuştur. (Karenga, 2003: 10)

3.4. Beslenme Kültürü

Mısırlılar, her öğün et tüketmezler ancak tüketecekleri et türü olarak yalnız sığır eti tüketimi yaygındı. Sığır eti, pahalı bir besin olduğundan zengin insanlar kesiminde tüketim daha yaygın olmasına rağmen zengin kesimi de her gün et tüketimi yapmamıştır. Mısırlılar, ineklerden elde ettikleri et, yağ ve kemik iliği ve süt elde etmişler aynı zamanda süttten de krema, tereyağı ve peynir yapmışlardır.

Çoğu Asyalı ve Sami ırklarında görülen laktoz intoleransı Mısır toplumunda görülmemiş, inek, keçi, eşek sütü ise anne sütünden kesildikten sonra, çocuklara verilmiştir. Sığır dışındaki keçi ve koyun gibi küçükbaş hayvanların etleri de tüketilmiştir. Koyun ve keçi eti, sığır etinden daha ucuz olmasından dolayı halk kesiminin sofralarında yer almıştır.

En zengin olan sınıflar bile her gün et yememiştir. Tapınak ve mezar sahnelerinde lir biçiminde uzun boynuzlu ve kısa boynuzlu inek türleri betimlenmiştir. Çeşitli inek türlerinden uzun boynuzlu olanları et için, kısa boynuzlu olanları ise süt için yetiştirilmiştir.

Ceylan, antilop, vahşi eşek, geyik ve tavşana kadar birçok hayvanı avlayan Mısırlılar, geniş bir protein zinciri oluşturmuşlardır. Mısır'da hayvanlar bazı tanrılarla ilişkilidir. Hayvanların, tanrılarının sembolü olması o hayvanların tüketilmesine engel olmazken, bazılarının yenilmesi tabu olmuştur. (Şahin, 2021: 133)

Heliopolis'in ilk büyük tanrısı olmakla birlikte ayrıca kültü Helipolis'te olan tanrı Atum olmuş ve bu tanrı kendinden var olmuştur. Tanrı Khnum çömlek yapma tanrısıdır ve sembolü koç başıdır. Tanrı Khnum, Nil'in kaynağının tanrısı olarak özdeşleşmiştir. Doğurganlık ve bereket tanrısı olan Apis'in sembolü boğadır. Boğa kutsal bir hayvandır. Zenginler tarafından sığır etiyle birlikte bazı zamanlarda boğa eti de tüketilmiştir.

Son Sülaleler döneminde sığır eti yeme yasağı gelmişti. Bunun sebebiyse, sığır etinin kesilme şekli olmuştur. Domuz eti tüketimi konusunda birtakım tabular bulunmaktadır. Mısırlılar domuz etini tüketmemesinin nedeni olması tanrı Set ile bağdaştırılması olmuştur. Herodot'a göre; kirliliği bir hayvan olarak görülen domuzu tüketmemişlerdir.

Kuşların göç yolları üzerinde Mısır bulunduğu için kuş türleri çeşitliliği çok fazla olmuştur. Kuş türlerinden olan bıldırcın, güvercin, kumru, küçük su kuşları, bataklık kuşları, ördek, kaz ve deve kuşu tüketilen önemli hayvanlardan olmuştur. Deve kuşunun kabukları süslemelerde kullanılmak üzere saklanmıştır.

Kahvaltılarını ise güvercin, ördek ve kaz yumurtası ile yapan Eski Mısırlılar için kuş faunası çok değerlidir. Kaz, Mısırlı rahiplerinin beslenmesinde çok önemli bir yere sahip olmuştur. Mızrak, ağ ve trol ağları gibi av malzemeleri balık tutmak için kullanılmıştır. Balık, Mısır'ın ikliminden dolayı halk en çok bu besini tüketmiştir. (Bober, 2014: 63)

Balık ve et gibi besinler taze halde, salamura halde ve kurutulmuş halde Mısır halkı tarafından tüketilmiş ve bu kültür halen mevcudiyetini korumaktadır. Balık çeşitlerinden; yayın, yılan balığı, sazan, kefal, çipura, akrep, kalamar, *bottarga* (kefal yumurtası), *grey mullet* (özel bir kefal türünü) ve *bulti balığı* (Nil Levreği) bulunmaktadır. (Pérez, 2021: 2)

Ayrıca Mısır halkı için balık yumurtası (havyar) da çok önemli bir besin olmuştur. Bundan dolayı Bottarga'yı ilk üreten Mısır halkı olmuştur. Mısır'da balık tüketimi et tüketiminden daha fazla olmuştur. İstiridye gibi kabuklu deniz ürünlerini Nil Nehri taşkınları getirirken, aynı zamanda ağlara takılan timsahlarla birlikte kaplumbağalarla birlikte getirmiştir.

Ptolemaik döneme ait olan bir tarifte; yağ, soğan, biber, kişnişle birlikte bir araya getirilip bir sos elde edilmiş ve balığın üstüne sos olarak dökülerek yenmiştir. Günümüzde *balık buğulaması* olarak bilinmektedir. Yapılan bu yemek günümüz balık pişirme yöntemlerinden biri olmuştur.

Herodotos, sadece rahipler için balık tüketiminin yasak olduğunu açıklamış ve bunun nedeninin tanrı Osiris'in erkeklik organının bir balık tarafından parçalandığı inancı olmasıdır. (Bober, 2014: 64) Balık tüketimi konusunda da Antik Mısır'da birtakım tabuların mevcudiyetinin olduğunu bildirmektedir. Balık, özellikle işçilere ücret ödemesi olarak verilirdi. (Pérez, 2021: 3)

Hayvansal yağ kullanımı çok nadir olmuştur. Mısır halkı inek sütünden elde edilmiş tereyağı tüketmiştir. Mısırlıların genellikle bitkisel yağları tercih etmiştir. Özellikle en önemlileri ise marul, turp ve zeytin yağlarından elde edilmiştir. Ayrıca zeytin taze olarak da tüketilmiştir. Kıyı kesiminde yaşayan Mısır halkı bitkisel yağlar tercih etmiş ancak iç bölgelerde halk hayvansal yağları tercih etmiştir.

Yeni Krallık döneminden itibaren bu yağlara ek olarak aspir (yalancı safran) yağı, moringa ağacının kabuğundan yapılan ben yağı, balon iç cevizinden yapılan balanois yağı ve susam yağı kullanılmıştır.

Deir el-Medina, Malkata, ve Tell el-Amarna'dan gibi bölgelerden yağ kavanozları çıkartılmıştır. Susam yağıyla, susam helvası yapıldığı anlaşılmaktadır. Hayvansal yağların yanında tohum ve sert kabuklu yemişlerden elde edilen yağlardan kızartma, çörek ve hamur işlerini tatlandırılmasında kullanılmıştır.

Mısır mutfağında en önemli tatlandırıcı unsurlar baharatlar ve otlar olmuştur. En önemli otlar ise kişniş, dereotu ve nane olmuştur. Kerevizin tohumları, yiyeceklerin tatlandırılması için kullanılmıştır.

Bunların dışında kullanılan baharatlar ve otlar ise mercanköşk, rezene, ardıç, kekik, kapari, sedir ağacı, çörek otu, frenk maydanozu, anason, çemen otu, adaçayı, siyah hardal tohumu, karanfil, yalancı safran (aspir), tarçın, kimyon ve karabiber ithal edilmiştir. (Balkwill, 1994: 15)

Ekmeklere ve pidelere Mısırlılar lezzet vermesi için anason ya da kimyon eklemiştir. Ayrıca özel bir kaplama olarak kimyon balıkçılar için kullanılmıştır. Aynı zamanda hardal tohumları da kullanılmıştır. (Şahin, 2021: 134)

Tuz ise balıkları ve etleri tuzlama da kullanıldığı gibi, aynı zamanda mumyalama işleminde de kullanılmıştır. Rahipler tuzu, kötülük tanrısı Set ile bağdaştırdıkları için kullanmamışlardır.

Tuz kıtlık zamanlarından önce taşkın zamanlarında yapılan balıkçıların tuttuğu balıkları kurutulmasında salamura haline getirilmesi için de kullanılmış ve pek çok alanda etkili olan besin olmuştur. Mısır'da kırmızı ve mor tuz çıkarılır ve ithal edilirdi. Tuz çok önemli bir besin olmuştur. Tuz kıtlık zamanlarından önce besinlerin kurutulmasında ve bununla birlikte değerli bir besin olduğundan ticari ilişkilerde değerli ticari ürünler arasında da bulunmakta ve ticareti diğer ülkelerle yapılmaktaydı.

Bunun dışında sadece ölü mumyalama da kullanılan *natron* denilen mineral tuzu bulunmaktaydı. Ölünün içi boşaltılmış vücudu, tarçın ve mür gibi baharatlarla doldurulmuştur. Kültür bitkileri ise insanların isteklerini karşılamak için bahçelere veya tarlalara ekilirdi. (Ammar, 2022: 1-2)

Mısırlılar tanrıların sunumunda tarçın kullanmış olduklarından bu baharatın halkın sofrasında bulunmamaktadır. En önemli içecekler bira ve şarap olmuştur. Bira, ekmele beraber sofralarda yer almıştır.

Spelta bitkisinden yapılan ekme yerler; bu ekmeğe "kyllestes" derler. Arpa şarabı içerler, çünkü topraklarında bağ yoktur. Boza kıvamında olan bira, Mezopotamya coğrafyasında olduğu gibi kamışla içilirdi. Ekme mayalandırılmasında kullanılan biranın, karmaşık bir kimyasal yapısı vardır. Arpa şarabı içerler, çünkü topraklarında bağ yoktur.

Kimi balıkları çiğ olarak kimi balıkları güneşte kurularak yerler diğerlerini ise salamuraya bıraktıktan sonra yerler. Kuşlardan çiğ ve tuzlanmış olarak yenilenler bildircin, ördek ve küçük boylu olanlardır; öbür kuşların ve balıkların kutsal olmayanlarını kızartarak ya da pişirerek yerler. Boza kıvamında olan bira, Mezopotamya coğrafyasında olduğu gibi kamışla içilirdi. Ekme mayalandırılmasında kullanılan biranın, karmaşık bir kimyasal yapısı vardır.

Eski Mısırlılar bira ekmeğinin hazırlanışını şu işlemlerle gerçekleştirmişlerdir; Tahılı ıslatıp çimlendirmiş, onu elekten geçirip, ekme için hazır hale getirmiş bundan da *bira ekmeği* denilen somunlu bir ekme yapmıştır.

Bundan sonra somunları parçalara ayırıp, su dolu büyük bir kapta bekletilerek ekşimesiyle birlikte fermente olması için bırakılmıştır. Fermente işleminin bitişiyle ortaya çıkan biraya çeşitli baharatlar eklemiştir. Bira, Mısır toplumunda hemen hemen her kesimin

sofrasında yer almıştır. Daha çok çalışanlar sınıfının içeceği olan bira, ekonomik olarak ekmekte olduğu gibi bir ödeme biçimidir. (Herodotos, 2019: 149)

Şarabın çeşitleri ise hurmadan, üzümünden ve incirden yapılmıştır. Şarap tanrıların ve kralların içeceği haline gelmiştir. Delta Vadisi'nde en iyi şaraplar elde edilmiştir. Şarap sahibinin adı, şarabın kökü ve üretim tarihi şarap şişelerinin üzerine ya da tıpasına işaretlemiş olup, şarabın kalitesini ise etiketinde açıklamaları bulunmuştur.

Bize şarap hakkında güçlü kanıtlar veren yer ise Krallar Vadisi'nde bulunan Tutankhamun'un mezarıdır. Yirmi altı adet Amphora şarabının olduğu bu mezarda dört adet tatlı tada sahip olan şarapların olması, Tutankhamun şarabı sek olarak tercih ettiğinin göstergesidir. Yerli şaraplar yanında ithal edilmiş şaraplar tüketilmiş olup, mezar odasında bulunan uzun kollu kavanozların Suriye'den gelmiş olabileceği düşünülmüştür.

Mısır şaraplarının hurma ağacının fermente edilen özünden yapılan hurma şarabı ve incir şarabı dışında Mısır'da kullanılan "shedeh" kelimesinin nar suyu ya da nar şarabı olduğu görüşleri bulunmaktadır. Şeker kamışından sonra Mısır'da ithal edilen ürün olan *bal* ise tatlılarda kullanılmıştır.

Bal, yemek dışında pratik amaçla faydalanılan bir besindir. Bal arılarının firavunları temsil ettiğine balında "Tanrı Ra'nın gözyaşları" olduğuna inanan Mısırlılar, bu besine kutsallık kazandırmışlardır. (Şahin, 2021:138-139)

Mısır'da metal mangallar, taş ocaklar ve büyük metal kaplar vardır. Mısır halkı alçak masa etrafında yemek yerken daha sonra Mezopotamya'nın etkisiyle yüksek iskeleler üzerinde oturarak yemek yemeye başlamıştır.

Mısırlılar sadece ziyafetler için sofralarını süslemişler, günlük yemek düzenlerinde de bu titizliği göstermişlerdir. Alçak masa etrafında yemek yiyen Mısır halkı, daha sonra Mezopotamya'nın etkisiyle yüksek iskeleler üzerinde oturarak yemek yemeye başlamıştır. Çok sayıda yiyecek içeceğin olduğu ziyafet sofraları lotus çiçekleri ile süslenmiş ve müzisyenlerde yemek yiyen kişilere eşlik etmişlerdir.

Duvar üzerine betimlenen tasvirlerde, misafirlerin lotus çiçeklerini kokladıkları, hizmetkarların ve müzisyenlerin samimi bir şekilde sohbet ettikleri görülmektedir. Bu ziyafetler de müzisyenler, lavta (udun küçüğü olan telli bir çalgı aleti), arp ve davul kullanmışlardır. Seramik kaselerin ve resmi görüşmelerde kullanıldığı düşünülen mavi sırlı, boyalı Mısır'ı fayansından yapılmış tabaklara bol miktarda yiyeceğin doldurulduğu sofralarda, hizmetçi kızlar tarafından boşalan şarap bardakları yeniden doldurulmuştur.

Eski Mısır'da şölenler düzenlenirdi. Mısır soylularının kır evlerinde ise ızgara kuş eti pişirilmiştir. Nil ya da Akdeniz balıklarından oluşan bir şölene konacaklardır. Damağa hoş gelen soğan ve sarımsakla hazırlanmış lezzetlere övgüler düşeceklerdir. (Nardo, 2004: 28)

Mısır'da yetiştirilen *mühliye* (ebegümecinin biraz daha büyüğü olan Ortadoğu'ya ve Kıbrıs'a özgü bir bitki) adındaki çok yapraklı bitki Mısır'ın "ulusal sebzesi" olmuştur. Eski Mısır'da Nil Nehri'nde taşkın olmadığı yıllarda kıtlık olurdu. Kıtlık döneminde sebzelerle birlikte tahılların kullanılmasıyla bir beslenme kültürü olmuştur.

Ziyafet sofraları lotus çiçekleriyle süslenmiştir. Eski Mısır'ın önemli bir yemek olan "Koshari" yemeği olmuştur. Bu yemek Güneydoğu mutfağında "Müceddere Pilavı" olmuş Kıbrıs mutfağındaysa "Mücandra Pilavı" olarak mutfak kültürlerine yansımıştır. (Halawa, 2023: 5-6)

Köle ya da köylü işçilerin arpa ya da gernikten yapılan ekmek, soğan, pırasa, sarımsak ve otlarla tatlandırılmış baklagiller ile biradan oluşan beslenme düzeninin yanı sıra aşırabildikleriyle varlıklarını sürdürdüklerini biliyoruz; bazen de talihleri yaver gidip bir büyük şölen günü, içinde etin de bulunabileceği yemek dağıtımından da pay alabilirlerdi. Eski Mısır'da mutfaklar köşklerin doğusundaydı. Bunun nedeni; o yönden hemen hemen hiç esinti gelmemesiydi.

Şölen bir tema yer alır: "Ye, iç ve eğlen, çünkü yarın öleceğiz." teması bulunmaktadır. Eski Mısır'da mutfaklar köşklerin doğusundaydı. Bunun nedeni; o yönden hemen hemen hiç esinti gelmemesiydi. Eski Mısır'da ölü yemeği şöyle anlatılırdı; Süt, üç türlü bira, beş çeşit şarap, dört ekmek, meyve kekleri de sıradan on çeşit kekten ayrı belirtiliyordu.

Parça etlerin (sığırlardan) içine şunlar giriyor: kemikli et, but, dalak, kol, döş ve kuyruk. Kuş etleri içinde en sevilen kaz eti ile güvercin eti vardı. Mısırlılar eyer biçimli öğütme taşı kullanmış ve öğütmeyi yaparken bir parçada kum eklenir idi.

Ekmek, biranın (*hnkt*) her türüsünün yapımında kullanılmıştır. Ekmek fırını ve bira öğütücülük işlemleri birlikte Mısır toplumu da aynı alanı paylaşmışlardır. Tahılın bir bölümünü "malt" yapmak üzere ıslatılarak çimlenmeye bırakılırdı, sonra elekten geçirilip kabuklarından ayrılır ve sonunda, kabaca somun biçimi belirtilerek hafifçe fırınlanırdı. Bu "bira ekmeği" açık havada ekşimeye bırakılır ardından buğday, kokulu otlar, baharat, hurma, haşhaş ve keçi boynuzu gibi tatlandırıcı malzemeler katılarak bu şekilde sağlıklı bir beslenme düzeni olurdu. (Bober, 2014: 65-66)

4. ESKİ MISIR TOPLUMUNDA TARIMDA KULLANILAN ALETLER VE HAYVANLAR

4.1. Tarımda Kullanılan Aletler

Eski Mısır'da tarım aletleri olarak *ilk* saban kullanımı olmuştur. Saban kullanımı ise hayvan gücüyle yapılan (genellikle öküz veya boğa) ile tarlalardaki toprakların havalanması için ve toprağı sürmek için kullanılmıştır. (<https://www.worldhistory.org/article/997/ancient-egyptian-agriculture/> Erişim Tarihi: 11.04.2025)

Yay ve hilal şeklinde kesici yüzeye sahip oraklar ise hasat zamanında hasat yaparken tarım ürünlerini toplamak için kullanılmıştır. Tarım aletleri ise; çapa, dirgen, elek, orak, el sabanları ve şaduf gibi basit tarım aletleri kullanılıyordu. (Salama, 2024: 47)

Toprağın ekimi sırasında kullanılan tarak (tırmık) hem topraktaki organik maddelerin birbirine karışması için hem de topraktaki yetişen yabancı otları temizlemek için günümüzde dahi kullanılmaktadır. Toprağın ekimi sırasında toprağı hareketlendirirdi. M.Ö. 2500'e gelindiğinde, tarım doğada giderek daha yoğun hale gelmişti. Dağlık Doğu Kuşite'de bulunan agropastoralistlerin (ekonominin temellerinin tarıma ve hayvancılığa dayalı bir yaşam biçimi üzerine oluşturulması) ve bölgede üç önemli tarım tekniğinin (teraslama, gübreleme ve sürme) kullanılmaya başlandığı sıralarda bir sulama sistemi geliştirmişlerdir. (Chavalas, 2004: 62)

Nil Nehri etrafında oluşmuş olan diğer yöntemlerden biri ise hayvan gücüne bağlı olarak yapılan sulama yöntemidir. Bu yöntem su seviyesini yükseltmek için en yaygın kullandıkları alet, sonraki dönemlerde "Arşimet Vidası" olarak adlandırılan, silindirik bir koninin içerisinde yer alan burgunun suyu yukarı yönlü hareket ettirilmesi ile çalışmaktadır. Günümüzdeki "hidrolik pompa sistemi" olarak bilinmektedir.

Diğer bir alet ise "su çarkı" olmuştur. Nehirden gelen suyun tekerlek şeklindeki çarkın su gücü ile dönmesi ve çarkın etrafına yerleştirilmiş kürekler sayesinde suyun ileri hareketi çarkı döndürür. Su çarkları akarsuya yerleştirilir. Üstteki çarkı yer çekimiyle döndürülerek, alttaki su çarkı ise nehrin doğal hareketi sayesinde döndürülerek su çarkının dönerek hareket etmesini sağlar. Günümüzdeki "su değirmeni" olarak bilinmektedir.

Eski Mısır'da hem Nil Nehri'ndeki sudan faydalanmak hem de kuyulardan su çekmek için kullanılan bir diğer alet ise "kaldıraç prensibi" ile çalışmakta olup bu alete "Şhaduf" denmiştir. Bir ahşap direğin üzerine yerleştirilmiş olan uzun ahşap sırıgın kısa kenarına genellikle bir taş ağırlık bağlanırken uzun kenarında ipin ucunda sallanan bir kova takılmıştır. Düzeneği hareket ettiren kişi kovanın bağlı olduğu ipi aşağı doğru çekerken kısa taraftaki taşı

yukarı kaldırmakta; kovaya suyun dolması ile dengelenen alet, serbest bırakıldığında kovadaki su zahmetsizce yükselmekteydi. (Butzer, 1976: 60)

Kova ile yükselen su tarla hizasının biraz üzerinde açılmış olan kanalın içerisinde boşaltılmakta ve yerçekimi yardımı ile tarla sulamaktaydı. İnsan gücü ile çalışan bu iki aletin yanı sıra hayvan gücü ile çalışan ve bu şekilde kullanılan araçlarla yatay gücün dikey olarak su çarkına aktarılmasıyla suyun seviyesinin yükseltildiği bilinmekteydi.

Günümüzdeki "tulumba" sisteminin temelleri burada oluşmuştur. Eski Mısır'ın güneyindeki vadi bölgesinin en büyük sıkıntısı suyun tarlalara ulaştırılması iken kuzeydeki delta bölgesindeki sorun fazla suyun ekili alanlardan uzaklaştırılması olmuştur. Nil Nehri'nin bin yıllar boyu taşımış olduğu alüvyonun birikmesi ile oluşmuş olan delta bölgesine ulaşan nehir onlarca kola ayrıldıktan sonra Akdeniz'e dökülmekteydi. Diğer bir yöntem "havza sulama" yöntemidir.

Deltada daha yavaş bir şekilde akan Nil Nehri, engebesiz alanlarda birikmeler yaparak bataklıklar oluştururdu. Günümüzdeki "baraj" sistemi oluşturulmuştur. Eski Mısır'ın ilk çiftçileri, bentler inşa ederek ve drenaj kanalları kazarak bataklık alanlarını kurutmayı ve ekime hazır hale getirmeyi keşfetmişlerdir. (Yıldırım, 2022b: 2459-2460) Nil Nehri'nin kontrolü, her yıl tekrarlanması gereken, bent yapımı, drenaj kanalı kazılması olmuştur. (Janick, 1963: 210)

Su bentleri inşa etmede ve drenaj kanallarını yönlendirmede uzmanlaşan Mısırlı çiftçiler, ekili alanların kenarları boyunca diktikleri yüksek ısıya dayanıklı ağaçların yardımı ile taban suyunu uygun bir düzeye düşürmeyi başarmışlardır.

Eski Mısır'da tarımsal üretimin biçimlendirilmesi için büyük bir öneme sahip olan Nil Nehri'nin suyunun tarlalara ulaştırılması gibi yorucu bir iş yükü olsa dahi uygun şartlarda bereketli hasat elde edilmiştir. Mısır'da bulunan tarımdaki üretimde, bu bölgenin sıcak iklimiyle birlikte gerekli miktarda olan suyun ürünün doğru koşullarda yetiştirilmesiyle sağlanabilmiştir.

4.2. Tarımda Kullanılan Hayvanlar

Eski Mısır'ın bereketli topraklarında farklı türlerde hayvanlar bulunurdu. Bu hayvanlardan; inek, sığır, boğa, öküz, koyun, keçi, koç, ördek, tavuk, kaz, deve kuşu, bildircin, güvercin, kumru, turna, küçük su kuşları, bataklık kuşları, kirpi, tavşan, ceylan, antilop, sırtlan, yılan, akrep, su aygırı, timsah, fare, eşek, at, eşek, kuş, köpek ve kedi, at ve eşek gibi hayvanlar bulunmaktadır. (İnan, 1992: 190-191)

Bununla birlikte pek çok tür ve gruplardan hayvanların varlığı bilinmektedir. Tavuğun ismi de geçse bile tüketimi olduğu tam olarak bilinmemektedir. Balıklardan; kefal, yayın, Nil levreği, sazan, kalamar, havyar ve yılan balığı bulunuyordu. Özellikle keçiler bir yiyecek kaynağı olarak yetiştirilirdi.

Çeşitli kuşlara ev sahipliğini bataklıklar ve nehir kenarları yapmakta ve zengin sınıfı kuş avı ile uğraşmaktaydı. Sazlıkların içinde lüks sandallar ilerlerdi. Bu hayvanlarla birlikte atmaca, akbaba ve Nil balıkçılı bulunurdu. Ancak tüketilmezdi. Çünkü tapınakların yöresinde bulunan kutsal kuşlar olduğu için doğal olarak yenmezdi. Sığırdan dericilik ve kıyafet üretimi yapılırdı.

Özellikle kaz, ördek ve devekuşu yumurtaları tüketilirdi. Devekuşu tüyü, tanrıça Maat'ın sembolü olmuştur. Özellikle ceylan, antilop ve tavşan gibi hayvanlar özel günlerde ve şöenler de tüketilirdi. Eşek yük taşımacılığında da kullanılırdı. Balık tutarken nehirdeki timsahlar ise çok tehlikeli olmuş ve ayrıca balık çok önemli bir geçim kaynağı haline gelmiştir. (Şahin, 2021: 135)

Özellikle koç kutsal hayvan olarak biliniyordu. Nil kaynağının tanrısı Khnum ise koç başı ile tasvir edilmiştir. Khnum kelimesi Eski Mısır dilinde (*keçi*) demektir. Ördek ve tavuğun etinden ve yumurtalarından tüketilirdi.

Ceylan ve timsahtan dericilik yapılırdı. Nil Nehri'ne timsahlar bulunduğu için Nil Nehri'ne sandallarla girilirdi. Yılan, ise Tanrı Amun'un sembolü olmuştur. Timsah, Fayyum'da bulunan Tanrı Sobek'in sembolü olmuştur. Balık en önemli hayvandır.

Çünkü; Nil Nehri'nde balık çeşitliliği çok çeşitli olarak bulunuyordu. Nil Nehri'nde balıkçılık yaparken sandal yapımı çok önemli olmuştur. Balık tutarken nehirdeki timsahlar ise çok tehlikeli olmuştur.

Balık çok önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Balık ise Mendes'de Tanrıça Hatmehit'in sembolü olmuştur. Akbaba ise Tanrı Nekhbet'in ve Tanrıça Mut'un sembolü olmuştur. Kedi ise Tanrıça Bast'ın sembolü olmuştur. Nehir kenarları ve bataklıklar aynı zamanda hem besin ihtiyacını karşılayan hem de eğlence fırsatı sunan çeşitli kuşlara ev sahipliği yapıyordu. Kuş avı seçkin sınıf arasında popüler bir uğraştı.

Bazen süslü tahta sandallarla üzerinde peyda olurlardı. Ellerindeki bumeranglar veya mızraklarla birkaç kuşu haklamak için fırsat kollarlardı. Bu, sakın havalarda tertip edilen bir eğlenceydi. Lüks sandallar kamışların ve sazlıkların içinde sırkla itirilerek ilerlerdi. (Angela, 2004: 31)

Sandala oturmuş bir köle veya aile üyesi, avcıyı bacaklarından tutarak sabitlerdi ve o an hiç istenmeyen sulu maceraya engel olmaya çalışırdı. Domuz da bulunurdu ancak domuz tüketilmezdi. Çünkü tüketilmemesi gereken kirli bir hayvan olarak görüldüğü için domuz tüketimi olmazdı.

Öküz ve inek gibi hayvanlar, bir çobanın idaresinde bulunmakta ve ekilmemiş olan tarlalarda ve otlaklarda gezdirilerek beslenip bakılıyordu. Hükümet, her iki yılda bir olmak üzere umumi bir hayvan sayımı yaptırır ve bunun neticesinde, kral adına bunlardan bir vergi toplanmaktaydı. Umumi hayvan sayımına daima büyük önem verilmiş ve bu yüzden bazen kronolojik hesaplarda da bu tarihler esas alınmıştır.

Keçi ve koyun gibi hayvanlara sahip olanlarsa büyük servete sahip oldukları ve devlete çok miktarda vergi vermiş oldukları tespit edilmiş olduğu anlaşılmıştır. Topraklar yavaş yavaş tarla haline gelmeye başlayınca meralar azalmıştır. Bu yüzden çobanlar az miktarda bulunan topraklara çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. At ise gerek orduda gerekse ulaşım aracı olarak çok önemli bir hale gelmiştir.

Tarla işlerinde belli sayıda hayvanların gücünden yararlanılmıştır. Mısırlıların totem işaretleri de birer hayvan timsali olmuştur. Mısır tarihi boyunca dini hayatında çeşitli ilahlarını hayvan başlı veya hayvan vücutlu olarak zihninde canlandırmıştır.

Dini törenlerde, mabetlerin hususi avlularında kurban edilen hayvanlar özellikle bakımları önemli olmuştur. Bununla birlikte kurban edilen hayvanlar arasında özellikle ceylanlar da bulunmuştur. Ancak büyük önem taşıyan kurban hayvanlarından öküz ve inekler ise tercih edilen hayvanlar arasında ön planda olmuştur. (İnan, 1992: 192-194)

5. ESKİ MISIR TOPLUMUNDA ÇİFTÇİLİK

5.1. Çiftçilerin Gündelik Yaşamı

Eski Mısır'daki çiftçiler daha az emek ile daha çok ürün elde ediyorlardı. Toprağı sürmeye, çapa yapmaya veya başka geleneksel toprak işleme yöntemlerini uygulamaya lüzum yoktu. Yalnızca nehrin kendi kendine taşmasını bekliyorlar ve bu su geri çekildiğinde ve tohumları tarlalara saçıyorlardı. Sonra da tarlanın üzerinde domuzları gezdirerek tohumlarını derine itilmesine sağlıyorlardı.

Bu işlerin ardından geriye sadece hasadı bekliyorlardı. Harman içinde domuzunun yardımına başvuruyorlar ve böylece hasat edilen tahıllar depolanıyordu. Mısır'ın ürettiği ana ürünler ekme ve biranın en temel malzemeleri gernik buğdayı ve arpa için büyük bir arazide tarım faaliyetleri yürütmek için büyük bir kısmını oluşturuyordu.

Çiftçiler arpa, mısır ve buğday gibi tahıllar yetiştirdiler. Ayrıca soğan, fasulye, hurma, incir, salatalık, üzüm ve kavun gibi çok çeşitli meyve ve sebzeler yetiştirdiler. Sığır ve koyunlar et ve süt sağladı. Ayrıca, öküz gibi hayvanlar çiftlik işlerinde kullanıldı ve çalışılabilir arazi miktarını ve yetiştirilen ürün miktarını arttırmaya yardımcı oldu. (Rockwood, 2014: 6)

Ekme ve biçme kısmı hariç bu iş oldukça kolay olduğu söylenebilirdi. Yıllık taşkın dönemi boyunca tarlalar birkaç aylığına su altında kalırdı. Ancak su çekilir çekilmez, tekrardan çizilmesi gereken sınırlar ve tamir edilmesi gereken sulama kanalları ile gün yüzüne çıkardı.

Toprağın sürülmeye ihtiyacı olup olmamasına göre bu yorucu işler elle veya ödünç alınan birkaç sorun yardımıyla halledilirdi. Çiftçilerin bedenlerindeki yıpranma dışında başka dertleri de vardı.

Tarlada gizlice dolaşan yılanlar ve akrepler de bu dertlerden bazılarıydı. Hele de tarlanın mahsulü gür ve uzunsu kobralardan çok korkulurdu. Kobrayla karşılaşıldığında işlerinin feci bir hal alması çok muhtemeldi ve tek bir ısırığı çoğunlukla ölümcül oluyordu. Boynuzlu engerek gibi başka tehlikeli yılanlar da vardı ve en iyisi bunları kızdırmamaktı. (Ryan, 2021: 67)

Taşların altından ya da eşyaların arkasından beklenmedik şekilde çıkabiliyorlardı. Korkulan ve tehlikeli bir hayvan olan kobra Antik Mısır'da güçlü bir semboldü. Arada sırada kraliyet başlıklarının ön tarafına yerleştiriliyordu. Bu sembol, güneş tanrısının kendi gözüyle seçtiği hükümdarın göz korkutucu saygın otoritesini ve onu koruyup kollayan tanrıçayı temsil ederdi.

Antik Mısır'da "Meslek Hicvi" olarak bilinen edebi eser, eğitim gören genç katipleri, tarım işçiliği gibi söylenen mesleklerini ne kadar korkunç olduğu yönünde uyarır. Özellikle üzüm yetiştiricilerinden şöyle bahseder:

"Şarap üreticisi omzunda bir boyunduruk taşır ve yaşlılık da omuzundaki yüklerle eklenir. Boynunda bir çıban çıkar ve iltihaplanır. Sabah pırasa sular, öğlen palmiye toplar, akşam da kişnişlerin ekimi ve toplanması ile ilgilenmekte olup gününü bu şekilde geçirirdi. Diğer meslek erbaplarından daha çok yorulur, yaşlanır ve ölür." (Ryan, 2019: 68-69)

Açılan taneciklerin bir kısmı eve bağlı basit bir ambarda depolansa da büyük kısmı toprak sahiplerine verilirdi. Tahıl alındıktan sonra geriye kalan saman ise hayvan yemi olarak ya da tuğla yapımında kullanılırdı. Keten hasadı da pek kolay değildi. Liflerin kumaşa dönüşmesi epey meşakkatli bir işti ama bu iş dokumacıların sorunuydu.

Mısırlı çiftçiler bakır gibi metallere ulaşabilseler de çoğunlukla, ucuna taştan oyulmuş tırtıklı bıçaklar takılı tahta oturaklar kullanılırdı. Bu teknoloji tarımda en erken dönemlerinden beri kullanılıyordu. Taş olarak bıçakların bulunması arkeologlar için o antik bölgede tarımın yapıldığının göstergesidir.

Eski Mısır'da akşam yemeği günün en önemli öğünüydü. Genellikle kendi bahçelerinde yetişen sebzelerden oluşan yahni tuzla, kişnişle yanında takasla alınan bir şeyle tatlandırılmış olurdu. Izgara balık daima ihtimaller dahilindeydi.

Yeni Krallık döneminde, seçkin bürokrat mezarlarının çoğunda, herkesin umutla beklediği, ütöpik öbür dünyada yapılan tarımsal faaliyetleri anlatan güzel duvar resimleri vardı. İlginç bir şekilde; hali vakti yerinde memur ve mezar sahibi, en güzel pileli keten eteğini giymiş karısıyla birlikte toprağı sürerken görülebilirdi. (Ryan, 2019: 70) Belli ki bu bereketli hasadı nasıl kolayca kaldırdıklarını göstermek içindi.

Ölüye sunulan şeylerin gösterildiği sahnelerde genellikle, tarımsal ürünlerin ve et parçalarının olduğu sofralar tasvir ediliyordu. Bazı durumlarda mumyayı beslemek için gerçek yiyeceklerle dolu sepetler mezara konuluyordu. Köyler, çiftçi ve çoban ailelerinin oturduğu konutlardan oluşuyordu.

Ekim ve hasat mevsiminde çiftçiler, çoğu zaman tarlalarının yakınında bulunan basit kulübeler de konaklar; çobanlarsa, genellikle, otlakların dolayında kurdukları çadırlarda gecelerdir. Köylülerin sorunları, köyün reisi ve yazıcıyla belli başlı ailelerin yaşlılarından oluşan bir kurul tarafından çözüldü. (Freeman, 1996: 62)

Çiftçiler devletin yaptırım gücünün, her zaman her şeyden üstün olduğunun bilincine varmışlardır. Nitekim, ekinlerin biçilmesi zamanı gelince devletin ilgili görevlileri köylere gelir, ekinleri ölçer ve ödenecek vergiyi hesaplardı. Kısa bir süre sonra da vergi toplayıcıları, verginin korunması için, güvenlik güçleriyle birlikte gelirlerdi.

Vergi, yalnızca üründen alınmazdı. Bir yıl içinde davarların ve kümes hayvanlarının sayısında oluşan artış da vergi kapsamına girerdi. Vergi, ürün ve hayvan olarak alınır. Üründen, davarlardan ve kümes hayvanlarından alınan verginin yanı sıra bostanlar, meyve bahçeleri, üzüm bağları, arı kovanları ve palmye koruları da vergilendiriliyordu. Sözün kısası; yeryüzünde yetişen her türlü yararlı varlık ile dokuma işlikleri ve zanaatkarların ürettikleri nesnelere tümü vergiye bağlanmıştı. Çiftçilere biçilen vergi çok ağırdı, ürettikleri ürünün en az yarısı vergiye gidiyordu.

Bu bağlamda, personelin egemen olduğu dönemde Eski Mısır'da alışveriş, değiş-tokuş yoluyla yapılmış; ancak anılan dönemde ve onu izleyen dönemlerde sikke kullanılmasına başlanılmıştır. Yönetimin denkser (adaletli) olmayan bu vergi sisteminden başka Eski Mısır'da angarya, serflik ve kurumsallaşmıştı. Taşkınla ilgili su işleri de angaryaydı.

Sular çekildikten sonra yer ölçüleriyle ilgili görevliler gelir, taşkın nedeniyle sınırları kaybolmuş, sınır taşları yer değiştirmiş tarlaların eski yerlerini ellerindeki kadastro planlarına göre yeniden işaretlemişlerdir. Çiftçilere ait köyler bulunuyordu. Yoksullar Nil'in kıyısındaki kerpiç köylerde yaşadılar ve bu yerleşimlerin çoğu sellerin getirdiği bereketli toprağın altında kaybolup gitti. (Gündüz, 2003: 80-81)

Özellikle işçi köyü diye tabir edilen "Deyrül Medine" yapılmıştır. Köy, Yeni Krallık döneminde I. Tutmosis tarafından (M.Ö.1500) civarında, Teb'in batısındaki Krallar Vadisi yakınlarında kurulmuştur. Beş yüzyıl boyunca nitelikli işgücünü barındırmış, zanaatkarların sayısı yüz yirmiye kadar çıkmıştır.

Aileler ve yardımcılarıyla birlikte köyün toplam nüfusu belki de bin iki yüzü bulmuştur. Deyrül Medine kapalı bir topluluktur. Tek amacı, çorak Krallar Vadisi'ndeki kral mezarlarının kazılması ve süslenmesiydi. Köyün işçileri, adeta mezarların sırlarınımışçasına sahiplenilmiş, geri kalan bütün Mısır toplumundan koparılmış, vadiye çalışmadıkları zamanlarda ise vadiye çok uzak olmayan duvarlarla çevrilmiş köylerinde tecrit edilmişlerdi.

Köy, dışarıdaki yerel tapınakların depolarından sağlanan tahıla ve köyün su taşıyıcılarının eşek sırtına getirdikleri suya bağımlıydı. Evlilik topluluk içinde gerçekleşir ve maharetleri aile içinde bir nesilden diğer nesile aktarıldı. (Freeman, 2021: 60)

Deyrül Medine, Mısır zanaatkar toplumunun küçük evreniydi. Tüm köyler işçi köyü olan Deyrül-Medine gibi değildi. Yakınlarındaki köylerde Nil Nehri yakınlarında güneşte kurutulmuş kerpiçten veya sıruk ve çamurdan yapılmış evler bulunurdu. (Malam, 1997: 18)

Deyrül Medine köyünün ana caddesinde açılan evler bir örnek yapılmıştı. Evlerin arka arkaya dizilmiş üç ya da dört odası, bir ön salonu, genelde sütunları ve dam penceresi olan bir ana oturma odası, bir uyku alanı ve arkada açık bir mutfağı ile bir avlusu vardı. (Brenda, 2003: 12)

Kilerde ailenin bütün nevalesi saklanırdı. Dam ise hem oturmak hem de uyumak için kullanılırdı. İşçilerin evi çok basit inşa edilirdi. Çünkü bu evler çamurdan yapılırdı. (Kerr, 1990: 20)

İşçiler genellikle bu "hafta sonları"nda kendileri için zanaat ve inşa işleri yaparlardı ve birçoğunun kendisine ait olan alet takımı bulunmaktaydı. Böylelikle evlerini süslemiş ve genellikle duvarlara isimlerini yazmışlardır.

Aynı zamanda kendi aile mezarlarında da çalıştılar, bunun sonucunda köyün batısındaki yamaçta bir mezarlık oluştu. Mezarlık çok dikkatli planlanmıştı. Köylülerin çoğu, tarlalarda çalışmadıkları zamanlarda, firavunların büyük imar projelerindeki işlerde çalışmak zorundaydı. Kral mezarları, tapınaklar ve saraylar onlara yasaklanmış umuma açık olmayan yerler olmuştur. (Freeman, 2021: 63)

Bazı metinlerde köylülerin başına gelebilecek talihsizliklerin bir ölçüde bilindiği görülüyor. “Meslek Hicvi” kitabındaysa öğrenciyi kırsal yaşamın sefaletlerine karşı uyarıcı bir kitap olmuş ve çiftçinin yapmış olduğu işin zorluklarından bahsediyordu. Deyrül Medineli köylüler arasındaki didişmelerinin kayıtlarına rağmen eski bu süredeki yaşam çoğu kez sakin bir cennet olarak sunulmuştur. Asıl olan buradaki köylülerin ürettiği ihtiyaç fazlası tahılın, aileleriyle birlikte belki de nüfusun yüzde beşinden de azını oluşturan idari seçkinlere transfer edilmesine dayanıyordu.

Bunun tek nedeni ise kıtlık yıllarında yapılan bir çeşit tahıl yardımındı. Elbette büyük miktarlarda tahıl depolanmış ve çeşitli eyaletlere yardım olarak dağıtılmıştı. Köylülerin çoğu, tarlalarda çalışmadıkları zamanlarda, firavunların büyük imar projelerindeki işlerde çalışmak zorundaydı. Kral mezarları, tapınaklar ve saraylar onlara yasaklanmış umuma açık olmayan yerler olmuştur.

Hasat zamanı kesinlikle eğlenceli değildi. Tahılın sapları elle kesilir ve sonra harman edilir ve ayıklanırdı. Açılan taneciklerin bir kısmı eve bağılı basit bir ambarda depolansa da büyük kısmı toprak sahiplerine verilirdi. Tahıl alındıktan sonra geriye kalan saman hayvan yemi olarak ya da tuğla yapımında kullanılırdı. Keten hasadı da pek kolay değildi. Liflerin kumaşa dönüşmesi epey meşakkatli bir işti ama bu iş dokumacıların sorunuydu. (Freeman, 2021: 61)

Mısırlı çiftçiler bakır gibi metallere ulaşabilseler de çoğunlukla, ucuna taştan oyulmuş tırtıklı bıçaklar takılı tahta oturaklar kullanılırdı. Bu teknoloji tarımda en erken dönemlerinden beri kullanılıyordu. Taş olarak bıçakların bulunması arkeologlar için o antik bölgede tarımın yapıldığının göstergesidir. Eski Mısır'da akşam yemeği güne en önemli öğünüydü. Genellikle kendi bahçelerinde yetişen sebzelerden oluşan yahni tuzla, kişnişle yanında takasla alınan bir şeyle tatlandırılmış olurdu. Izgara balık daima ihtimaller dahilindeydi. (Frankfort, 1951: 153-154)

Yeni Krallık döneminde, seçkin bürokrat mezarlarının çoğunda, herkesin umutla beklediği, ütöpik öbür dünyada yapılan tarımsal faaliyetleri anlatan güzel duvar resimleri vardı. İlginç bir şekilde, hali vakti yerinde memur ve mezar sahibi, en güzel pileli keten eteğini giymiş karısıyla birlikte toprağı sürerken görülebilirdi. Belli ki bu bereketli hasadı nasıl kolayca kaldırdıklarını göstermek içindi. Ölüye sunulan şeylerin gösterildiği sahnelerde genellikle, tarımsal ürünlerin ve et parçalarının olduğu sofralar tasvir ediliyordu. Bazı durumlarda mumyayı beslemek için gerçek yiyeceklerle dolu sepetler mezara konuluyordu.

Mısır toplumunda tarım köylerinde bir arada yaşayan herkesin birbirini tanıdığı ve temelde akrabalık ile bağılı bir köy toplumunda insanlar, bir diğerine yardım etmekte olup ekonomik olarak zayıf olanları desteklemekte bir art niyet görmediği gibi bu durumda aralarında oluşacak sorunları da basit bir hakem ile çözebilmekteydiler. (Ryan, 2019: 69)

Birkaç sözlü kuralın toplumsal düzeni sağlamaya yettiği bu küçük toplumdaki insanlar, tarım ve hayvancılık ile yaşamlarını devam ettirmeye çalışırken birbirlerinden farklı hayatlar yaşamamaktaydı.

Fakat Mısır'da köylerin şehirlere dönüşümü arttıkça, farklı meslek grupları ortaya çıkıp ekonomik gelirin bölüşülmesinde ayrımlar yaşandıkça, ilk dönemlerdeki toplumsal düzenlemeler yetersiz gelmeye başlamıştır. Bu yetersizlik zamanla sorunların oluşmasına neden olmuş ve bu durumun en başarılı çözümü ise kolektif inanç sisteminin toplumsal sınıfları kapsayıcı bir hale gelmesiyle bulunmuştur. Mısır toplumunda köylerin şehirlere dönüşümünün şehirlerin ise birleşerek devlet mekanizmasına geçişinin itici sebebi kolektif inanç anlayışının

oluşumu iken temel baskılayıcı etkeni ise tarımsal üretimin getirmiş olduğu ekonomik zenginlik olmuştur. (Freeman, 2021: 61)

Tohumların "hüdayi nabit" olarak bulunduğu bölgeler, bu keşfin beşiği addedilmiştir. Yoğun taraftan zirai toprağın bereketini ilk bulanların kadınlar olduğu kabul ediliyor. Avcılıkla geçinen insan gruplarında erkek ava gittiği vakit, kadın topraktan çıkan nebatla toplamakla bu işi bulduğu sanılıyor. (İnan, 1992:194)

Ayrıca buraya merkezden bir kâtip gönderilir ve buradaki kâtibin Deyr'ül Medine köyünde olan hukuksal olayları ayrıntılı bir biçimde kaydetmekle görevlendirilmişti ayrıca bununla birlikte maaşı da tahıl olarak merkez tarafından ödenmekteydi. (Valbelle,1992: 45-46)

Mısır ülkesinde, göçebe avcılıktan ziraat hayatına geçişi, safha safha takip etmek mümkündür. Mısır, coğrafi durumu itibariyle, bir ziraat memleketidir. Çünkü, Nil Vadisi'ne ilk yerleşen insanlar, toprağın bereketinden istifade etmeye esas telakki etmiş olmaları lazım gelir. Nil'in muayyen mevsimlerde taşması ise, bu bereketi kolaylaştırmış ve orada oturan insanlara, nispeten daha az emekle, hububat istihsalini temin etmiştir.

Tinitler devrinden itibaren Mısır'da bir ziraat hayatı başlamış ve bu hal esaslı olarak bir yerleşime vesile olmuştur. Çünkü, Mısır'ın devlet birliğini kuran Krallık idaresi, bilhassa ziraat işlerini tanzim etmek gayesini, daha ilk zamanlardan itibaren ele almıştır.

Eski İmparatorluk devrinde Mısır'ın bütün toprakları ziraata ayrılmış değildir. Mühim bir kısmı, daha önceki bahiste gördüğümüz gibi, mera halindeydi ve hayvanları beslemek için kullanılıyordu. Bununla beraber, ekilen yerlerden pek çok şekilde istifade ediliyor ve bu devirde ziraat işleri büyük bir inkişaf gösteriyordu.

Tarla, evvela öküzlerin çektiği gayet basit bir sapanla alt üst edilir, toprak yumuşak ve sulanmış olduğundan derine gitmeye lüzum görülmezdi. Bunların arkasından havadan savurarak tohum ekicileri gelir ve onlardan hemen sonra, kırbaçlarla idare edilen keçi ve koyun sürüleri tarlanın üzerinde gezdirilir daha sonra da tohum toprağa gömülmüş olurdu. (İnan, 1992: 195-196)

Hasat zamanı gelince, bronzdan veya çakmak taşı bıçağının bulunduğu bir ağaç saplı orak ile, ekimler yarı yerinden biçilir ve demetler yapılarak hazırlanırdı. Bu demetler harman yerine taşınarak yığınlar yapılır ve bir müddet kurutmaya terk edildikten sonra, tanelerin ayrılması işlemine başlanırdı.

Demetler çözümlenerek harman yerine serilir, öküz ve eşeklerin ayaklarıyla ezdirilerek taneler saplarından ayrıldıktan sonra aynı zamanda saplar bölünmüş olurdu. Bu hazırlanan kısımlar rüzgârda savrulurken taneler samandan ayrılır ve kalburdan geçirilirdi. (Deete, 1917: 168)

Harman yerinde son safha, yığınlar teşkil eden zahireyi ölçerek kaydetmektir. (İnan, 1992: 197) Bu devirde ise oraklar madenden yapılmıştır. Sapanlar, daha kuvvetli iş görmeye ve toprağı iyi açmaya yarar durumda yapılmışlardır. Mera olan arazi açılmakta ve tarla haline sokulmaktadır. Her evin etrafında güzel bahçeler, meyve ağaçları ve bağlar görünmektedir. Yine İmparatorluk devrinde ziraat işleri faydalı ve verimli bir haldedir. (Ryan, 2019: 94)

Moris Gölü'nün III. Amenemhat zamanında açtırılması bu sulama meselesiyle ilgilidir. Aynı hükümdar ikinci şelalenin kaynaklarına, suların yükselme ve alçalmasını kaydettirmek ve su seviyesini ölçmek için bir "Nilometre" yaptırmış ve bu işle uğraşan memurlar tayin etmiştir. Ketan kumaşların dokunması IV. Sülale zamanından itibaren büyük bir terakki göstermektedir. Bu zamandan kalabilen kumaş parçalarından da anlaşıldığına göre gerek iplik bükümü ve dokuma tarzı çok güzel örnekler vermiştir.

Dokunan kumaşların inceliğı bütün Eski Mısır sanayi ile ilgilenenleri de özellikle meşgul etmiştir. Çünkü, lupla (küçük göz büyütecisi) sayılabilen, bu dokumalar oradaki ipliklerin inceleyip bugün makine ile dokunan ipek kumaşlar ayarındadır.

Bunların elle yapıldığı düşünülürse, hakikaten fevkalade bir maharetini ve iplik sanayinin, bu çağdaki Mısır ülkesinde mevcudiyetine hükmedilir. Aynı zamanda bunlar şeffaf kumaşlardır.

Mısır tarihi boyunca dokumacılık endüstrisi, bütün çeşitleriyle iyi cinsten eserler meydana getirmeye başarılı olmuş böylelikle bu iş kadınların çalışmalarıyla başardıkları esaslı sanayi kısmıdır. Bu dokunan kumaşlardan giyilen elbiselerde sade ve basit biçimdedirler. Dokumacılık işlerinin bir başka safhası da hasır ve sepetçiliktir. Mısırlının yaptığı sepet ve hasırlar bir el işi idi. Mısırlıların günlük kullanımı olan eşyaları arasında pek revaçta idi. (İnan, 1992: 199-201)

Nil Nehri'nin büyük ve verimli olan El-Fayyum'un çöküntüsünün ortasındaki muazzam tatlı su kütlesi ise Karun Gölü, bölgeyi saran Sahra Çölü kuşağına yaşam taşır. Antik zamanlarda, göl vahşi yaşamla dolu ve kıyıları güre bitki örtüsüne verimli tarıma ortam hazırlamış olmalıdır. Firavunlar tarihinin en başından itibaren, *el-Fayyum* dinlenme ve sayfiye

yeri olarak gözde yer olmuştur. Özellikle Orta İmparatorluk ve Ptolemaios dönemlerinde göl, Batı Çölü'nde ise bir "başka Mısır" yaratan büyük sulama ve toprak ıslahı faaliyetlerinin odağı olmuştur. (Yılmazcan, 2021: 3) Vadi'nin ilk Neolitik siteleri ise sırasıyla Hartum, Nübye, Merim, Beni-Selame, Fayyum, El-Ömer ve El-Tarif'tir. Bu ilk Neolitik halkların tarım ve hayvancılıkla uğraştığını göstermektedir. (Desplanques, 2006: 34)

5.2. Çiftçilerin Tarımda Elde Ettiği Ürünler ve Ticareti

Eski Mısır'dan çiftçilerin tarımda elde ettiği ürünlerle birlikte ticari ilişkileri de gelişmiştir. Eski Mısır'da çiftçiler tarımda; meyveler, sebzeler, baklagiller, tahıllar ve papirüs gibi ürünler elde etmiştir.

Meyvelerde özellikle elde edilen ürünlerden olan; üzüm ve hurma, sebzelerde ise özellikle; soğan ve sarımsak olmuş, tahıllardaysa özellikle; buğday, arpa ve diğer tahıl ürünlerinin yanında aynı zamanda zeytin önemli bir şekilde ticari ürünler arasında olmuştur.

Eski Mısırlılar bu nesnelerin tümünü yöreye yöneticilerinin ve halkına değersiz boncuklardan ve metallere yapılmış kolyeler, eyerler ve halhaller armağan etmiş ve bir anlamda değiş tokuş yoluyla ticari ilişkileri sağlamışlardır.

Hayvancılıkta elde edilen ürünler olan et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri, balık ve balık ürünleri ve dericilik gibi alanlarda da ticaret yapmışlardır. Bunlarla birlikte diğer ürünlerinde ticareti yapılmış ve ticari ilişkiler gelişmiştir.

Punt kıyısına yanaşmış iki Mısır teknesine sepetler içinde kökleriyle birlikte mür ağaçları, çuval ve küp benzeri kapları taşıyan işçiler tekneleri yüklenmiş mallar ve bölgeye ilişkin çeşitli maymunlar gösterilmiştir. Denizde de yöreye özgü çeşitli balıklar betimlenmiştir. (Khurt, 1995: 130)

Antik Mısır'ın ekonomik uygulamaları, adalet ve sürdürülebilirliğe öncelik veren bir sistemi teşvik eden *Maat* ilkeleriyle yakından bağlantılıydı. Ticaret yolları, çevresel bozulmayı en aza indirmek için dikkatlice yönetiliyordu ve mallar, Nil'deki tekneler gibi çevre dostu yöntemler kullanılarak taşınıyordu.

Eski Mısır'ın başlıca ticari ürünleri sığırlar, yarı değerli taş ocakları ve maden yataklarıydı. Diorit, ametist, bakır ve daha sonra altın gibi maden yatakları bulunuyordu. Asvan'daki taşocakları (granit ve diyorit) tarih öncesi dönemin sonundan itibaren işlenmeye başlanmıştır. (Hornung, 1999: 12)

Nübye'den abanoz, panter derisi, fildişi ve özel sıvı yağlar gibi egzotik ve çok değerli malzemeler ulaşırdı. Bu koloni bakır yataklarından yararlanmak için ve Mısırlıların ticari çıkarlarını gözetmek üzere kurulduğuna işarettir.

Toşka'da diorit çıkardıklarını gösteren bir kaya kütleindeki yapıtlarla birlikte ayrıca çeşitli yerlere seferler düzenlediklerini değinen duvar yazısı buluntuları bulmuşlardır. Bu kişilerin lüks mallar ve yarı değerli taşlar elde etmek için niye yaptıkları yolculukları da kayıtlarından, bu seferlerin ancak yerel hükümdarların yardımı ve izni alınarak gerçekleştirilebildiği bellidir. (Khurt, 2009: 168)

Son olarak Mısırlıların Levant ile temasa geçtikleri özellikle tabutlar, büyük tekneler ve heykeller için Mısır'da bulunmayan türler kereste ithal ettikleri büyük liman kenti Biblos (Lübnan) ile yakın ilişki kurduklarına işaret eden bulgular vardır.

Fenikelilerle deniz ticareti ilişkisi kurulmuştur. Bu şekilde Fenikelilerin Nil yelkenlilerinden daha güçlü ve daha büyük olan gemileriyle birlikte olmak üzere Fenike'nin ana ticaret merkezi olan Biblos'ta yapılmakta olan gemileriyle ticaret yapılmış ve aynı zamanda ticari ilişkilerde böylelikle gelişmiştir. (Egon, 2006: 115)

Suriye'nin kuzeyindeki Ebla'da içinde geçen nispeten yakın tarihli buluntular bu bölgeyle Mısır arasında beşinci ve altıncı hanedanlıklar sırasında sürdürülmüş ilişkileri ortaya çıkarmıştır. Mısır hükümdarları turkuaz çıkarmak için Sina Çölü'ne de düzenli seferlere girişirlerdi; Eski Krallık'ın burada yürüttüğü faaliyetlerle ilgili temel bulgular El-Megara Vadisi'nden gelirdi.

Bu işleri başarıyla yürütebilmek için Mısırlıların sığırtmaçlarının liderleriyle iş birliği içerisine girmesi gerekiyordu. Doğu Çölü'ndeki altın, bakır ve sert kaya kaynaklarına yakın vadi yollarının bitimine kurulmuş Hierakonpolis, Nagada ve Abidos gibi yerleşim yerlerinin önemini açıklamaya yardım eder. (Khurt, 2009: 132)

Buraların güneyde yer alması aynı zamanda abanoz ve fildişi ithal etmelerini Nübye ile ticaret ilişkisi kurmalarını da kolaylaştıracaktı. (Wilkinson, 2010: 59) Deyr el-Medine'deki işçi köyünde bulunan belgeler özel mülkiyetle üretimin, alım ve satımın buğday, konut, köleler, yakacak yağ, sandalet, yatak, giysi, hayvan gibi ticari ürünlerin Mısır'daki ekonomik yaşamın değişmez parçaları olduğunu gösterir.

Deyr el-Medine'deki işçi köyünde bulunan belgeler özel mülkiyetle üretimin, alım ve satımın buğday, konut, köleler, yakacak yağ, sandalet, yatak, giysi, hayvan gibi ticari ürünlerin Mısır'daki ekonomik yaşamın değişmez parçaları olduğunu gösterir.

Deyr el-Medine'de ekmek ve tahıl, en çok ticareti yapılan iki üründür. (Shutter, 2006: 19) Değerler bazen gümüş ya da bakır ağırlık biriminde (*deben*) bazen de buğday ile ölçülür ve genellikle "gümüş" ile fiyatlandırılırdı.

Eski Mısır diğer devletlerle ticari ilişkileri epey gelişmiştir. Diğer devletler arasındaki ticari ilişkileri ise önemli bir yer tutmuş ve medeniyetin seviyesindeki en önemli gelişmeyi sağlayan en büyük adımlardan biri olmuştur. Bu uygulama Mezopotamya'daki ve başka yerlerdekilere benzemektedir.

Amarna'da bulunan istiflenmiş az miktarda gümüş kırıntısı, basit külçe altınlar ve yüzükler olasılıkla bir kimsenin nakit servetini temsil eder. Bu özel ekonomik faaliyetin boyutunu devletin ekonomideki payı içerisinde ölçmeye olanak bulunmamakta, öte yandan Deyr-el Medine'deki belgelerin işaret ettiği gerçeklerde yadsınamazdı.

Devletin büyük miktarda servet topladığı ve elinde tuttuğu, bir bölümünü bazı memurlarına, saray çevresindekilere ve kraliyet ailesinin üyelerine ve işçilerine dağıttı kesindir. Ancak tablo hala tam değildir.

Çoğu kimsenin başka kaynaklara da ulaşma olanağı vardı, ayrıca kâr amaçlı çok sayıda, epey karmaşık ekonomik ve ticari işler yürütürlerdi. Eski Mısır diğer devletlerle ticari ilişkileri epey gelişmiştir.

Özellikle Mezopotamya ve Hitit devletleriyle değerli taş, tarım ürünleri ve maden yataklarından çıkarılan madeni ürünler gibi ticari ürünlerin alışverişi ve ticari ilişkileri yapılmış ve bu şekilde diğer devletler ile ticari anlamdaki ilişkilerini güçlendirmiştir. (Mieroop, 2016: 114)

Ticari ürünlerin sonucunda bu ürünlerin bir de vergileri alınıyordu. Özellikle tarımdan elde edilen ürünlerin vergileri çiftçileri çok ağır koşullara sokabilmekteydi. Vergilerse çok sayıda ülkeyi dolaşarak her vatandaşa ayrı bir yükümlülük yükleyen bir başka birim tarafından belirlenip toplanıyordu.

Vergiler, çiftçileri daha az vergi ödemek için mahsulün bir kısmını yazmaya teşvik edecek şekilde bir dönemde o alanın ne kadar mahsul elde edildiğine göre belirlenmiyordu. Vergiler, özellikle çiftçilerden yüzde on civarında bir vergi oranı belirlenmişti; bu modern standartlara göre çok da ağır bir miktar değildi. Vergilerini vermeyenler ya dövülüyor ya da hapsediliyordu.

Hazine vergi birimleri o kadar önemli görülüyordu ki başındaki kişiler vezir gibi doğrudan firavuna rapor veriyordu. Her iki birim de her işlemi hesap bulmak ve bir etmek için binlerce kâtip istihdam ediyordu. Daha sonra kuzey-batı sınırının da korunması gerekmiştir. Yazıyla belirtilmiş alınmayan sınırları tecavüz edilmemesi gerekiyordu. “Çaru” denilen sınır karakolundan geçen herkesin kale günlüğüne kaydedilmesi gerekiyordu. Bu sınırları kollayan güvenlik gücünü yapan ülkeyi yabancı istilalarına karşı korumak gibi bir görevi vardı. (Khurt, 2009: 131)

Gerçekten de sınırların muhtemel istilacılara karşı korunması gerekiyordu ama bunlar aynı zamanda diğer bölgede ticari amaçlı giriş yollarıydı. Mısır çok eski dönemlerden beri yabancı komşularıyla farklı ilişkiler kurmuştur.

Ekonomik ve ticari, siyasal ve diplomatik olabilen bu ilişkiler Mısırlıların kendi coğrafyalarını, onun yakın ve uzak bölgelerin çok iyi bildiklerini gösterir. Eski Mısır'da nüfusun çoğunluğu olan serflerin Ebla'da yaşadığı görülüyordu.

Doğrudan tapınakların denetimi altında çalışan çok sayıda işçi vardı. Para kazandıran işlerden biri de yerel taşıyıcılık olan “eşek kiralamaktır.” Eşyaların iskelede oturup satan tüccarları gösteren bazı Yeni Krallık dönemindeki belgeler vardı. Bu tüccarlar “şhuty” olarak bilinirdi. (Wilkinson, 2010: 62)

Bu tüccarlar sık sık bir devlet ya da tapınak tarafından işe alınır, fakat mesleklerin onlara, oturup satabildikleri yedek eşyalardan faydalanma olanağı sağladığını gösteriyordu. Aşağıya doğru devam eden Nil Vadisi'ndeki modern Asyut kentinde dikkat çekici bir yapı bulunmaktadır. (Freeman, 2021: 66)

6. ESKİ MİSİR TOPLUMUNDA NİL NEHRİ'NİN TARIMDAKİ ÖNEMİ VE KATKISI

6.1. Nil Nehri'nin Tarımdaki Önemi

Doğal ortam, o bölgede yaşayan insan topluluklarını etkiler ve şekillendirir. Nil, bu mucizevi ırmak, Mısır'a yalnızca su getirmekle kalmaz. Etiyopya'nın yükseltilerinden sökülüp çıkardığı siltleri de (milleri) Akdeniz kıyılarına dek taşır. Yüzyıllar boyunca humusla karışarak biriken bu siltler, Afrika'nın en verimli topraklarını oluşturur. (Santrey, 1985: 9)

Kalınlıkları genelde 10-12 m.'dir, Nil deltasındaki kalınlık 25-30 m'ye kadar çıkar. Eski Mısırlıların *ta-kemt* (kara toprak) adını verdikleri bu verimli toprakların işlenmesi ise insana kalmıştır. Dünya'nın en uzun ırmağı olan Nil, Victoria Gölü dolayında ortaya çıkmaktadır. Kuzeye doğru akar, Uganda'yı ve Sudan'ı geçerek Mısır'a ulaşır, bir Çin yelpazesi gibi açılarak geniş bir delta oluşturur ve Akdeniz'e dökülür.

Uzunluğu 6695 km'dir. Victoria Gölü'nden "Victoria Nili", Albert Gölü'nden "Albert Nili" adıyla çıkar. Batıdan Bahr'ül Gazal ve doğudan Sobat ırmaklarıyla birleştikten sonra "Beyaz Nil" adını alır. Hartum dolayında doğu tarafında olup, Etiyopya dağlarından gelen "Mavi Nil" in katılmasından sonra ise "Nil" adıyla Mısır'a ulaşır.

Nil üzerinde kuzeyden güneye numaralandırılmış altı çavlan bulunmaktadır. Birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü çavlanlar, sırasıyla; Asvan, Vadi Halfa, Amara ve Napata yakınlarında; beşincisi Napata ile Meroe ve altıncısı ise Meroe ile Hartum arasında bulunur. Bu ırmak, bütün yıl boyunca süren ekvatorial yağışlardan oluşan bir rejime sahiptir.

Suyun büyük bir bölümü Sudan havzalarında emilir. Nil'in kabarmasına ve yatağından taşmasına yol açan, aslında Mavi Nil'in suyudur. Bu ırmağın kaynağı ise, muson rüzgarlarının mayıs ayında Etiyopya Dağları'na çarpıp dağılmasıyla başlayan, günlerce ardı arkası kesilmeyen sağanak yağışlar ve hazirandan-eylüle kadar süren yağmurlar oluşturur.

Yağmurlar sonucu Nil Nehri'nde silt denilen alüvyon birikintileri kalır. Yağmurlar sırasında beyaz Nil'in suyu da git gide kabarır. İki ırmağın Hartum yöresinde birleşen suyu, aradaki uzaklık nedeniyle Mısır'a temmuz ayında ulaşır. (Gündüz, 2003: 69-70) Temmuz'dan Ekim'e dek Nil yükselir. Yükseklik Yukarı Mısır'da ise 13-14 m.'yi, Aşağı Mısır'da 7-8 m.'yi bulur. Ekim'den sonra Nil yavaş yavaş yatağına çekilir. Taşkın sona ermiş, ekim mevsimi başlamıştır. Bu nedenle Mısırlılar, taşkını temel almışlar ve tarımdaki mevsimsel döngüyü kendilerine göre belirlemişlerdir. (Desplancques, 2006: 15)

Tarımdaki mevsimsel döngü şöyledir;

[Taşkın (*Akhet*): 15 Haziran-15 Ekim Ekim (*Peret*): 15 Ekim-15 Şubat Hasat (*Shemu*): 15 Şubat-15 Haziran]

Bu şekilde tarımdaki periyodik mevsimsel döngüyü kendilerine göre belirlemişlerdir. Ve bu şekilde periyodik döngüyü üç eşit mevsime bölmüşlerdir. (İbrahim, 2020: 308) Aynı zamanda Nil taşkınları Mısır takvimini de belirliyordu. (Fletcher, 2023: 18)

Mısır'da maksimum sıcaklık temmuz ve ağustos aylarında oluyordu. Oysa, Mısır medeniyeti güneşin her şeyi yakıp kavurabileceği bu dönemde taşkın sularının korunması altındadır. Eski Mısırlılar için bu, Nil'in kutsal suyunun yarattığı mucizeydi. Bu nedenle Nil'in taşkınlarını tanrılaştırmış adını "Hapi" koymuşlardı.

Abidos'taki II. Ramses tapınağının kum taşından yapılmış bir kolunun üzerindeki rölyefte *Hapi*, yeşil sakallı, kadın göğüslü bir erkek olarak temsil edilirdi. Başında papirüs demeti bir taç bulunur. Elinde ve üzerinde çeşitli besinler olan bir tepelik vardır. Sarkık göğüsleri verimliliği belirtir.

Mısır mitolojisine göre *Hapi*, göklerden gelir, yeraltı dünyasına girer. Elefantin mağaralarında girdap oluşturur, yeryüzüne çıkar ve Mısır'a ulaşır. Mısırlıların bu su altında kalmaları ile bilinen tanrı Hapi için ilahiler bile bestelemişler ve çok saygı duymuşlardır.

Ekilecek toprakların genişlemesine neden olmuştu. Ancak yüksek rakımlı çöl eteklerinin kullanılmaması nedeniyle böyle topraklar bir tek kuzey ve güneyde bulunabilirdi. Oysa ilk çavlandan sonra sürdürülebilir toprakların kıt olması güneye doğru yayılmayı sınırlamıştı. (Wilkinson, 2010: 53)

Mısır yerleşiminin yakın geçmişte araştırılmış bir alanı, Mısır'ın batısında Libya çölündeki büyük vahalar olmuştur. Bunların Nil Vadisi ile bağlantıları bulunmaktaydı. Hartum'dan Nübye'ye uzanan önemli bir yol bulunuyordu.

Neredeyse tamamı keşfedilen Dahla'da geç Eski Krallık döneminin hatırı sayılır bir şehri kurulmuştu: surları, çömlek fırınları, kerpiç yapıları ve bazı mezarlık alanları bulunmaktadır. Mısır'daki yerleşik hayatta kullanılan mimari yapıların inşa malzemeleri özellikle ağaç, kerpiç, tuğla, taş olmuştur. (Desplancques, 2006: 14)

Şehirler ve yerleşim yerleri el yordamıyla saptanabilir, bugüne kadar araştırılan bütün surlar Dahla'nın güneyinde yer alırdı. (Hierakonpolis, Abidos, Elefantin, Edfu). Hiçbiri büyük değildir, epey küçük taşra şehirlerini andırırlar, ama hepsi de kalın surlarla çevrilidir.

Birinde (Elefantin) küçük, sursuz, duvar dışı bir yerleşimi aşan şehre bağlanmıştır. Elefantin ve Edfu'daki tapınaklarda oranın ileri gelen saygın kişilerin kültürleri bulunur. Şehir içindeki evler bitişik ve nüfus yoğunluğu yüksekti. (Wilkinson, 2010: 60)

Hierakonpolis'te olduğu gibi, Erken Hanedanlık dönemindeki yerleşim düzeni süreklilik gösterirken şehir erken döneme göre epey genişlemiştir. Taşkınlar aşama aşama Mısır'ın en kuzeyindeki Akdeniz'e döküldükçe sular geri çekilir ve ardından milyonlarca tonluk verimli alüvyon tortusu bırakır. (Steele, 1948: 6)

Mısır, Sahra Çölü ile kaplı olduğundan bununla birlikte ıssız ve çorak bir yer olabilirdi ama Nil sayesinde eşsiz bereketli topraklara sahip olabildi. Nil, Mısırlıların öngörülemez yağmura bel bağlamasına ihtiyaç bırakmayacak ölçüde su sağlamanın dışında yıllık taşkınlara diğer türlü sürekli ekilip biçildiğinde verimini yitirebilecek olan toprağı yeniledi.

Dünya'nın başka hiçbir ülkesinde bu kadar az insan gücüyle bu kadar ürün elde edilemedi. Mısır'ın en güneyinin dışında dev kayalar Nil'i tıkayarak doğal bir sınır oluşturuyordu; kuzey sınırı ise uçsuz bucaksız Akdeniz'di. Batı'da binlerce millik kurak Sahra, Doğu'da ise çorak Sina Yarımadasıyla birlikte Kızıldeniz uzanıyordu.

Doğu, Mısırlıları kesintisiz güneş, bol su ve bereketli ürünlerle beslerken aynı zamanda düşman komşularından koruyan muazzam surlar da örmüştü. Nil Nehri Kahire'nin kuzeyinden itibaren farklı şekilde yol almaya başlar. (Microop, 2011: 22-23)

Bu noktadan itibaren yamaçlarla sınırlanmayan Nil Nehri, çok sayıda kola ayrılıp yayılarak bizim delta dediğimiz büyük bir üçgen oluşturur. Bulduğu yer nedeniyle nehrin aşağı akması sonucu, Akdeniz kıyısına kadar olan bu bölgeye Aşağı Mısır denilmektedir.

En doğu ve en batı noktaları arasındaki mesafeye 250 km, Kahire ile deniz arasındaki en kısa mesafe ise 160 km'dir. Mısır'da duruma elverişli arazilerin tümü, Asvan Barajı inşa edilmeden önce her yıl taşan nehirle taşınan alüvyonların bulunduğu yerlerdir. Nil suyunun üç kaynağı vardı. (Ay Şafak, 2022: 23)

Orta Afrika'dan doğan Beyaz Nil, su akışı en sabit olan ancak çok fazla alüvyon taşımayan kaynaktır. Öte yandan Etiyopya yaylalarından doğan iki kol Mavi Nil ile Atbara, yoğun yaz yağmurlarıyla birlikte aniden yükselerek bol miktarda su ve alüvyon taşımaktadır. Nil, Orta Afrika'dan gelen yağmur suyunu Akdeniz'e kadar taşır. Bu bölge Mısır Nil deltası olarak adlandırılır. Zamanlaması, tarımsal döngü ile mükemmel bir uyum içindedir. Bu sayede Mısırda tarımsal faaliyet daha az karmaşıktır ve neredeyse her zaman nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli olmuştur.

Yukarı Mısır'dan bir noktada, nehir suyu vadinin dışına çıkar ve batıdaki Fayyum da büyük bir çukurun içine dolarak oluşmuş bir nehir olarak ortaya çıkmıştır. Ptolemaios ve Roma dönemlerinde bu projeler o kadar başarılı olmuştu ki Fayyum, Mısır ve ötesinin *tahıl ambarı* haline gelmiştir.

Delta ve Fayyum'da insanlar altıncı bin yılda Doğu Akdeniz'deki komşuları gibi yerleşik bir hayat tarzı benimsemişlerdir; köyler inşa etmiş ve yiyeceklerini de yetiştirdikleri tahıldan elde etmeye başlamışlardır.

Çok az sayıda yerleşim bilinmekle birlikte, bunlar (M.Ö. 5400) den itibaren kuzeyde yaşayan Mısırlıların tarıma geçtiğini göstermeye yetmektedir. Yukarı Mısır ve Nübye'de ise insanların başlıca geçim kaynağı kırsal hayvancılıktı. Bu onları daha hareketli yapmaktaydı; bu yüzden Nil Vadisi yakınındaki yerleşimlere rastlamaktayız.

İnsanlar o zamanlar günümüzden çok daha verimli olan çölde çok fazla vakit geçirmekteydi. Mezarlar, insanların iyi perdahlı çanak çömlekler ürettiklerini, ilk insan tasvirlerini heykelcik formunda yaptıklarını ve ölülerin yanına değerli mineraller ve metal eşyalar koyduklarını göstermektedir. (Yılmazcan, 2021: 7)

Nil Vadisi'nde yoğun tarımsal faaliyet ve tarım arazileri yakınlarındaki daimî yerleşimlerin ortaya çıkışı ancak (M.Ö. 4000) den sonra olmuştur. Bu gelişime sadece Birinci Çavlan'ın kuzeyinde Mısır ile Nübye'nin birbirinden ayrıldığı noktada meydana gelmiştir.

Büyük merkezler ortaya çıkmış insanlar tarlalarda çalışabilmek için yıllık Nil taşkınının olduğu yerlerde yakın bölgelerde yaşamaya başlamıştır. Asvan Barajı'nın inşasına kadar Mısır'daki tarım uygulaması, Avrupa ve komşusu yakın doğudan çok farklıydı. (Wilkinson, 2020: 54)

Ülkede yağış çok azdı; bu nedenle ekinlerin beslenebilmesi için fazla gerekli değildi. Çiftçinin hayatı Nil'e bağlıydı. Nehrin döngüsü Mısırlılara ihtiyaç duydukları her şeyi veriyordu; halk sadece doğal sulamaya bel bağlamaktaydı. (İnan, 1992: 51-52)

Sular yazın yükselerek ekinlerin yetişmesine engel olan tuzları alıp götürmekte ve komşu olduğu arazilere çok verimli alüvyon tabakası bırakmaktaydı. Sular, hepsi kışın yetiştirilen mahsulün ekilebilmesi için tam zamanında çekilmekteydi.

Toprağı o kadar nemli bırakmaktaydı ki ekinler büyürken ayrıca bir sulamaya ihtiyaç duymuyorlardı. Çiftçiler hasadı baharın sonunda kaldırmakta, böylece tarlalar temmuzda yeniden taşkına hazır hale gelmekteydi. Nehrin ve ekinlerin döngüleri harika bir uyum

içindeydi. Tek sıkıntı, toprağın ne kadar su alacağını gösteren taşkın seviyesiydi. İdeal seviye, nehrin en düşük düzeyini aşığı yukarı sekiz m üstüydü. Eğer nehir fazla taşarsa, köyler ve tarlalar sular altına kalabilirdi; azı ise yeterince alanın sulanmaması anlamına gelmekteydi.

İnsanlar suları kanallara yönelterek ve tarlaların etrafına setler örüp suyun ne zaman ekinlere ulaşacağını kontrol ederek nehre yardımcı olabilmekteydi. Kanalların ve havzaların suyu depolamak ve nehrin ulaşamadığı yerlerde suni sulama yöntemleri, Mısır tarihinin son dönemlerinde ortaya çıkmıştır. (Vercoutter, 2020: 20)

6.2. Nil Nehri'nin Tarıma Katkısı

Eski Mısır'daki iklim daha kurak bir hale geldikçe Sahra platosunda yaşayan topluluklar suya, özellikle Nil yakınına doğru ilerlemiş ve böylelikle vadiye gerekli olan iş gücünü sağlamışlardır. Mısır halkının istikrarı sayesinde sulamayı garanti altına almaya çalıştıkları için güçlü siyasal yönetime ihtiyaç vardı. (Mieroop, 2011: 9-10)

Çünkü Nil'in suyunun verimli olabilmesi için ne çok kuvvetli ne de çok zayıf sulama olması gerekmekte ve özellikle iyi dağıtılmış sulama olması gerekmektedir. Bütün vahanın en önemli sorunu olan suyun dağılımı sorunu da doğal olarak Mısır'da barajların, sulama kanallarının ve çok iyi bakılmış bentlerin varlığını zorunlu kılıyordu.

Bunun devamı da ancak bütün eyaletlere bunu kabul ettirecek güçlü merkezi bir otoriteyle mümkündü. Kısaca, Mısır'ın tüm siyasal sistemi bizim Batı toplumlarıyla karşılaştıramayacağımız coğrafi bir gereksinim üzerine kurulmuştur.

Bu gereksinim de Mısırlılar tarafından çok iyi kavranılmıştır. Nil vadisinde yaşayanların değişmeyen sıkıntılarının konusu ise su oluşturmaktaydı. Nil taşkınlarında mülk sınırlarının silinmesi, Mısırlıları toprağı ölçme yönetimini çok erkenden bulmaya yöneltmişti. Mısır'daki ekonominin yeniden canlandığı Orta Krallık zamanı için önemli bir geçim kaynağı ise Nil'deki balık avcılığı olmuştur. Balık, Mısır'ın en önemli besin kaynakları arasındaydı. (Allard, 1995: 16)

Balık yakalandıktan sonra, temizlenip kurutularak uzun süreli fayda veren bir besindi. Balıkçılığa saygı duyulması gereken tehlikeleri bulunmaktaydı. Suya düşmek ve güçlü bir akıntı tarafından sürüklenmek daimî bir korkuydu. Mısır topraklarında sıkça rastlanan iki korkutucu hayvan ise su aygırı ve timsah olmuştur. Su aygırları her balıkçının, sandalı ya da sandaldaki kişiyi dişleriyle parçalayabilecek olmasından dolayı çok tehlikeliydi. Timsahlar, yollarına çıkan herhangi bir şeyde onlar için kolay bir hedef haline gelmiştir. (Ryan, 2019: 95)

Orta Mısır Asyut civarından Delta'nın güney ucuna kadar uzanır. Çok uzun süre firavunların ikamet merkezi ve de yönetim merkezi olmuştur. Birleşik Mısır'ın *ilk* merkezi Memfis bu işlevini Yeni İmparatorluk döneminin ortalarına kadar sürdürmüştür.

Gize, Dahşur ve Sakkara gibi büyük kraliyet ve özel mezar sitlerinin varlığı Mısır'ın bu bölgesinin Mısır tarihinin başlangıç döneminden beri ne kadar önemli bir role sahip olduğunu gösterir. (Desplancques, 2006: 13)

Nil Nehri sularını Fayyum yönünde boşaltması bu doğal leğene çok önemli bir ekonomik rol yüklemektedir. Bununla birlikte, "nomos" sözcüğünü gösteren işaret, ülkenin birleşmesinin bir ürünüdür, sulama kanallarıyla bölümlenmiş bir alanı gösterir. (İnan, 1992: 198-199)

Nilometreler; Nil Nehri'nin su seviyesini ölçen bir alet olduğu için yıllık değişimleri kontrol etmeye ve not etmeye başlamıştır. Alınan ölçümler yıllıklarda (*Palermo Yazılıtaşı*) ya da bazı kraliyet anıtlarında (I. Sesostris'in Beyaz Tapınağı, yaklaşık M.Ö.1960) arşivlenmiştir. Lübnan'dan ithal edilmiş olan sedir ağacı, Mısır'la ticari ilişkilerde ithal edilmiş olup marangozlukta *ilk* kullanılan ağaç olmuştur. (Killen, 1994: 8)

Nil Nehri taşıktan sonra taşkından artan su toprağın üzerinden akıp gider ve geriye kalan nem ürünün su ihtiyacını karşıladı. Orta Krallık'ta bazı kanal çalışmaları yapıldı ancak yılın kalan bölümünde sulama yapılabilmesine olanak sağlayacak “şhaduf” (kaldıraç prensibi), Yeni Krallığın ileri dönemlerine rastlamıştır.

“Şhaduf” ekilebilir arazinin verimliliği ise yüzde 10 ila 15 oranında arttırmıştır. Nil Nehri sularının kıyılarında başlamış olan ve en eski medeniyetlerden birisi olan Mısır medeniyetinde tarımın beş bin yıl boyunca kesintiye uğramadan sürdürülebilir olmasında Nil'in ve sulamanın etkisi çok büyüktür. (Freeman, 2021: 65)

Mısır'daki antik sulama sistemleriyle sulanan topraklarda tuzlanmanın olmayışı da dikkat çekicidir. Yazın Nil sularının oluşturduğu su seviyesi birçok havzada yüzeyden en az 3-4 m derinde olmakta ve suyun tekrar yükselmesi ile tuzlar bitki kök bölgesinin altındaki toprak tabakalarında birikmektedir.

Böylece tuzlanma doğal olarak kontrol edilmekte ve toprak verimliliği sürdürülebilir olmaktadır. Ekilebilir alanların artmasına sebep olan barajlar ve sulama sistemleri gibi su kontrol sistemlerinin en önemlisi, büyük Asvan Barajı olmuştur.

Mısır'da sulama yönetimi bugün de çok büyük bir önem taşımakta olup büyük oranda kamusal ağırlığa sahip olmuştur. Eski Mısır'da yerleşimlerinin neredeyse tamamı Nil Nehri yakınlarında ya da Nil Nehri'nin yıllık taşkınlarının verimli kıldığı tarım alanlarına yakın yerlerde kurulmuştur. Nil taşkınlarının ulaşmadığı yerlerde, çöl veya çöllük savana olup buralarda yerleşme olmamıştır. (<https://egyptianmuseumcairo.eg/event/celebrating-egypt-national-farmerday/>, ErişimTarihi:10.04.2025)

İskân noktalarında zamanla bir değişim olmamış ve daha sonraki yerleşmeler, daha önceden var olan yıkıntıların vadi tabanı üzerinde sağladığı yükseltiden faydalanmak ve böylelikle taşkınlardan korunabilmek amacıyla öncekilerinin üzerine kurulmuştur.

(M.Ö. 4000) den sonra, yağışlardaki düşüş ve kabarmalardaki görelî azalma Mısır'ın batı kısmının (Sahra) çölleşmesine yol açmış ve burada yaşayan topluluklar yoğun bir biçimde vadiye göç etmeye başlamışlardır. Taşkın sularını tutan doğal sulama havzalarına sahip olan Nil Vadisi, Mezolitik ekonomiden, hayvancılığın eşlik ettiği yerleşik tarıma dayalı bir ekonomiye geçmek için çok ideal bir yerdir.

Vadinin ilk sahipleri gruplar halinde kulübelerde yaşamakta ve sığır, keçi, koyun gibi hayvanlar yetiştirmekteydiler. Eski Mısır'ın Neolitik dönem insanların temel geçim kaynağı tarım olmuştur. Bu dönem insanları özellikle buğday ve arpa yetiştirmiş ve hasat etmiş aynı zamanda sığır, koyun, keçinin yanı sıra domuz gibi hayvanlar da beslemişlerdir. Nil Nehri'nin etrafında tarım yapılmaya başlanınca insanlar nehrin etrafına yerleşmeye başlamışlar ve yerleşim birimleri kurmaya başlamışlardır. (Yılmazcan, 2021: 2-3)

Yerleşim birimleri ise köyler, şehirler (*nomelar*) ve kasabalar olarak üçe ayrılmıştır. Yerleşim yerlerinden ilk olarak; köyler kurulmuştur. Eski Mısır'da ilk yerleşik topluluklar ve en eski Neolitik kültürler (M.Ö. 5000) tarihini izleyen yıllarda Nil deltası etrafında kurulmuştur. Nil Nehri'nin karakterize ettiği Mısır, Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır olmak üzere, coğrafi ve kültürel olarak ikiye bölünmüştür.

Delta sakinleri, yakın komşuları olan Akdeniz bölgesi ve Sina Yarımadası sakinleriyle, vadi sakinleri ise Mezopotamya ile sürekli bir ilişki halinde olmuştur. Eski Mısır'ın dönemine ait en eski köyler, birkaç evin bir araya gelmesiyle oluşan basit kümelerdi ve herhangi duvarı savunma duvarı da bulunmamaktaydı. İzole edilmiş gibi görünüm sunan bu köyler, saz ya da kamış bataklıkları ve uzun papirüs ormanlarıyla kuşatılmıştır. Nil Nehri'nin Mısır'a en güzel hediyesi *papirüs* olmuştur. Papirüs, Nil Nehri etrafında bataklıklarda yetişen papirüs bitkisi tekstilden-kâğıda kadar birçok yerde kullanılmak üzere yetiştirilmiştir.

Köylerin etrafında bahçeler ve ekili alanlar yer almaktadır. Bahçelerinin hemen yakınında, bataklıkta veya ırmakta, avlanacak kuşlar ve tutulacak balıklar bulunmaktadır. (Janick, 1963: 4)

Neolitik dönemin ilk yerleşmeleri olan ve köy olarak nitelendirilebilen en önemli yerleşim yerleri; Merim, El-Badari, El-Meadı ve Nagada olmak üzere önemli yerleşmeler olmuşlardır. Aşağı Mısır'da, Süllaleler Öncesi ya da Prehistorik döneme ait ilk bilinen en önemli yerleşim yerleri ise Merim ve El-Meadı'dır. Merimdeki köylüleri "Emmer buğdayı" yetiştirmişlerdir.

Merimdekilerin samanla karışık balçık hamurunu elle biçimlendirerek ürettikleri çanak ve çömlek yalın ve tekdüzedir. Merimlilerin ilginç bir geleneği de yerleşim alanlarının içine gömmeleridir. Dönemin bir diğeri yerleşim yeri olan ve Kahire'nin güney doğusunda bulunmakta olan El-Meadı yerleşimi, (M.Ö.3400-3100) dolaylarına tarihlenmektedir. Yerleşim alanı, Nil Nehri'ne paralel bulunan 1600 m uzunluğunda ve 100 m genişliğindedir.

Bunlardan günümüze dek kalmış birinin boyutları üç m'ye beş m'dir. (3x5 m'dir.) Dikdörtgen planlı bu yapılar, dik açılı Eski Mısır mimarisinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

Yukarı Mısır'ın en eski yerleşimleri ise El-Badari, El-Amra (Nagada) ve El-Gerze olmuştur. (M.Ö.4000) olarak tarihlendirilen El-Badari, Asyut kentinin güneydoğusunda ve Nil'in doğu kıyısı yakınlarında bulunmaktadır.

Badarililer, mezarlık alanlarını köyden uzakta kurmuş ve ölülerini kulübelere benzeyen yuvarlak çukurlara, armağanlarla birlikte hocker (cenin) biçiminde gömmüşlerdir. Badari yerleşimlerinin önemli karakteristik eserleri Nil sitinden elle yapılmış olan ve bu mezarlara armağan olarak koyulan çanak çömleklerdir. (Yılmazcan, 2021: 4-5)

Abidos'un güneyinde ve Nil'in batı kıyısında bulunmakta olan El-Amra yerleşiminde bulunan Amralılar, dikdörtgen planlı ve düz damlı konutlarda yaşamışlardır. Nagada ya da Amra yerel ve küçük çaplı fakat geniş alana yayılmış bir köy kültürü olmuştur.

Dönemin en önemli yerleşim yerleri ise; Hierakonpolis, Koptos, Nagada ve Abidos olmuştur. Bu dönemi en iyi biçimde yansıtan yerleşim yeri, Fayyum ilinde olan Nil'in batı kıyısında bulunan (M.Ö. 3400-3100) yıllarına tarihlendirilen El-Gerze yerleşimidir. Aşağı Mısır bölgesinin florası ise büyük ölçüde sazlardan, papirüslerden ve su bitkilerinden oluşmakta ayrıca bölgede bağlar, bahçeler ve meyvelikler yer almaktaydı. Aşağı Mısır'da yerleşim yerleri, dağınık köylerden oluşmaktaydı.

Bu köyler, taşkınlardan korunmak için adalara veya tepeciklere ya da su yollarının aşındırılması ve kazılmasıyla yüksekte kalan kıyı kesimlerinde kurulmuştur. (Morris, 2004: 8-9)

Aşağı Mısır'ın en önemli yerleşim yerlerinden olan ve Yukarı Mısır'daki El-Kab, El-Badari, Hierakonpolis, Nagada, Ombos, Koptos ve Abidos adlı yerleşim yerleri ilk ortaya çıktıklarında köy yerleşmesi niteliğindedir. (White, 1963: 37)

İkinci olarak kurulan yerleşim birimleri ise kasabalar olmuştur. Üçüncü kurulan yerleşim yerleriyse şehirler (*nomelar*) olmuştur. Bu dönemde, tarıma bağlı bir ekonomik düzen içinde gelişen köylerin birleşmesi sonucu kimi eyaletler otonom yönetime geçmiş ve bundan sonra zamanla köylerin bir araya gelmesiyle kasabalar, kasabaların bir araya gelmesiyle birlikte merkezi kentler oluşmuştur. (Brewer, 2012: 120)

Bu merkezi kentler ise "Nome" adı verilen bölgesel bölgelere ayrılmıştır. Her nomun temsil edildiği bir ana kent bulunmaktaydı. Siyasi bir yönetim biriminden ziyade kültürel bir oluşumun ürünü olan nomelerin kendi lehçesi, mitosu ve totemi bulunmaktaydı.

Nomelar birbirinden farklıydı ve bu yüzden totem işareti ile ayrılmakta olup bu totemler hangi tür hayvan veya nesne ise nomelar da ona göre adlandırılırlar ve bazen de hayvanlar yarı insan şeklinde yapılırdı.

Bu nomelerin kutsal olan totemlerini ve idari ayrılıklarını ifade etmekteydi. Ayrıca her nome da kendine mahsus damga bulunmaktaydı. Nil Nehri üzerinde kullandıkları binlerce kayıkların direklerinde bu damgalar, bir nevi kabilelerin ve bayraklarının sembolü idi.

Her nome farklı bir hayvan tarafından temsil edilmekte ve aynı zamanda farklı tanrıları ve farklı festivalleri bulunmaktaydı. Nomelerin sayılarının, Eski İmparatorluk döneminde ise 22 tane Aşağı Mısır'da, 20 tane Yukarı Mısır'da olmak üzere toplam 42 tane olduğu bilinmektedir. (Desplancques, 2006: 16)

Aşağı Mısır'daki vadide bulunan nomelerin merkezi *Hierakonpolis* olmuştur. Aynı zamanda vadideki iki krallık birleştikten sonra krallığın merkezi Hierakonpolis olmuştur. Yukarı Mısır'da ise doğu-batı şeklinde iki krallık ortaya çıkmıştır.

Bunlardan merkezi Behdet olan batı devleti tanrı Horus'a, merkezi Busiris olan doğu devleti ise tanrı Osiris'e aittir. Vadideki iki krallığı asıl birleştiren kral Menes olmuştur. Bu iki krallık birleşince Sülaler dönemine ait İlk İmparatorluk kurulmuştur.

Nomelar Thinit Dönemi'nde birer idari bölüm olarak Krallık merkezine bağlanmışlardır. Üçüncü olarak kurulan yerleşim yerleri kentler olmuştur. Eski Mısır'da ilk kentlerin (M.Ö. 3500) yılında ortaya çıktığı bilinmektedir. Eski Mısır'da ilk kentlerin oluşumunda toplumsal hiyerarşi ve sınıf farklılıklarının etkisi görülmektedir. Eski Mısır'da *Hierakonpolis* ise en erken yerleşim yerlerindedir. (Yılmazcan, 2021: 6-8)

Hierakonpolis Yukarı Mısır'ın *ilk* başkenti olmuştur. Hierakonpolis, ilk kurulduğu dönemlerde, aşağı çöl şeridi üzerinde bulunmaktaydı. Zamanla tarım yapılabilen vadilere doğru bir yayılım göstermiş kent olan Hierakonpolis, tipik bir Prehistorik yerleşim düzeni sergilemekte ve yerleşim yeri nehre paralel ve dik uzanmaktadır. Hierakonpolis'teki kalıntılar, yerleşim alanlarının alçak çölde bulunduğunu, merkezi alandaki konutların çeşitli şekillerde düzenlendiğini göstermektedir.

Kente dair en önemli kalıntı vadideki iki krallığın birleşmesini sağlayan (*Narmer Paleti*) olmuştur. Bu birleşimle birlikte başkent Hierakonpolis olmuştur. Kentlerin çevrelerinde mazgallı surlar bulunmaktadır. Nil Vadisi kentlerinin en eski örnekleri Abidos ve Elefantin'dir. Bu kentler birer sancak merkezi olup, Abidos gibi bazıları önemlerini dinsel nedenlere, Elefantin gibi bazıları da stratejik konumlara bağlıdır. (Hornung, 2004:14)

Eski Mısır medeniyetinin her döneminde Abidos, tanrı Osiris'in kült merkezi olmuş ve zamanla bütün Mısır'ın dini bir merkezi haline gelmiştir. Bu nedenle de kentte çok sayıda tapınak, anıt, mezar ve birçok önemli bir yapı bulunmaktadır. (Yılmazcan, 2021: 9-10)

Eski Mısır'da Elefantin, ilk çağlayanın kuzeyinde, yaklaşık bir mil uzunluğunda ve Nil Nehri'ne 1,5 mil genişliğinde uzanan bir adadır. Eski Mısır'da *Memfis*, Mısır'ın başkentiydi. Sülaleler Öncesi dönem ve Eski Krallık dönemi boyunca yerleşim gören bir kentti. Memfis, Ptah Tapınağı'nın etrafında konumlanan yerleşim bölgelerinden meydana gelen bir küme niteliğinde olduğu bilinmektedir.

Nil kıyılarının batısındaki şehir olan Memfis, Nil Nehri'nin suladığı bir alan üzerine kurulmuştur. Batısında çok sayıda nekropol ve piramit bulunan kent, tarih boyunca tanrı Ptah'ın kült merkezi olmuştur. Memfis kenti hem dini hem de idari merkezi olması bakımından önemini daima korumuştur. (Sauvain, 1993: 6)

Eski Mısır'ın en önemli kentlerinden bir diğeri de Teb kenti olmuştur. Teb kenti başkent olan kentlerden biri de olmuştur. İkincil yerleşim ve ticaret alanları ise kuzeye ve güneye doğru nehre paralel olarak sekiz km uzanan bir hat halinde yayılmaktadır.

Surları olmayan kentin yerleşim sisteminin odağında, duvarla çevrelenmiş ve bütün olarak inşa edilmiş tapınak ve saray sistemi yer almaktadır. Kentin en dikkat çekici özelliği; doğuda, kaya mezarlarının inşasında çalışan işçiler ve köleler için kurulmuş ızgara plan şemalı bir alanın ve ayrıca düşük gelir grupları için barınakların bulunmasıdır. Kentin en önemli yapıları, tanrı Aton'a adanmış tapınaklar olmuş olan (Büyük Aton Tapınağı) ve Akhenaton'un kendisi ve eşi Nefertiti için yaptırdığı özel ikametgahlardır.

Kent yaşamının sürdürülmesi için çok uygun olmayan Tell el-Amarna, kralın ölümünden birkaç yıl sonra terkedilmiş ve buradaki yapılar Memfis kentine taşınmıştır. Eski Mısır Nil Nehri etrafında kurulmuş ve yerleşim merkezlerinin çoğu nehrin yıllık taşkınlarının verimli kıldığı tarım alanlarına yakın yerlerde kurulmuştur. Eski Mısır kentlerinin odağının kamusal ve anıtsal yapılar olmasıdır. Eski Mısır'da kentin temel işlevi ve önemi pazaryerleri değil mezar ve tapınaklardır. Eski Mısır kentleri ticaret ve imalat faaliyetleri için çok gelişmiş bir yapıda olmamıştır.

Özellikle Memfis ve Thebai gibi kentler önemli bir yere sahip olmuştur. Çünkü böyle kentlerin önemi, idari ve dini merkez görevi olmalarından kaynaklanmıştır. Eski Mısır'ın başkent dahil, bütün kentleri tarlardan, bahçe ve meyveliklerden bütünüyle kopuk olmamıştır. (Yılmazcan, 2021: 12)

7. ESKİ MISIR TOPLUMUNDAKİ TARIMDA TAPINAKLARIN YERİ VE TANRILARIN ÖNEMİ

7.1. Tarımda Tapınakların Yeri

Eski Mısır'da tapınaklar en önemli seremonilerin yapıldığı yerdı. Tanrılar için, "Tanrıların evi" olarak tapınaklar inşa edilmiştir. (Adıyeke, 2019: 133) Bu yapılar bir ibadet yeri değildi. Halk, soylular, kraliyet ailesi mensupları ve kral, hiçbiri belli seremoniler dışında tapınakta ibadet etmiyordu. Tanrılar adına yapılan tapınakların dışında, ölmüş kral ve kraliçeler için yapılmış, onların ruhlarına hizmet etmeye yönelik seremonilerin icra edildiği ölülerin tapınakları da bulunmaktaydı.

Erken dönemlerde yapılan tapınaklar sade, gösterişsiz ve basit yapılardır. Gelişen siyasal ve ekonomik yapıya bağlı olarak tapınak mimarisinde de gelişmeler yaşandığı görülmektedir. En görkemli tapınakların yapıldığı Yeni Krallık döneminde tüm tapınakların benzer bir plan üzerine inşa edildiği görülmektedir. Adına yapılmış olduğu tanrının heykelinin bulunduğu en kutsal mekân ve bu mekâna ulaşan yol boyunca sıralanmış olan salon ve avlulardan oluşan bir plandı. (Khurt, 2009: 140)

Bir neden, mevsimlerdeki değişikliklerin ve daha spesifik olarak yaz musonlarının gelişinin veya Nil'in taşmasının, mahsulleri veya hareketleri ile ilgili gerekli önlemleri almak için öngörülmesiyle ilgilidir ve bu nedenle dini tapınaklar, dini törenlerle birlikte günlük yaşamın pratik sorunlarını çözmek için ufukta yıldızların ve güneşin hareketlerinin gözlemlenmesini kolaylaştırmak için kullanılan analog modeller olarak nitelendirilebilir. (Grigoriadou, 2023: 577) Tapınaklar yeniden dağıtım merkezleriydi ve ihtiyaç sahipleri için hayır yerleriydi ve muhtemelen her zaman kaynaklardan daha fazla ihtiyaç vardı. (Snell, 2011: 74)

Tapınağın dış kapısı ile en kutsal mekân arasında kalan bölümler, kabartmalar, duvar resimleriyle birlikte yazıtlar ve heykellerle dekore edilmişlerdi. Bunun dışında yine bölümler dışında yer alan ve onlarla doğrudan bağlı geçişi olmayan arşiv alanları, depolar, atölyelerle birlikte bunları da bir arada çevreleyen bir dış duvar bulunuyordu.

Tanrı'nın heykelinin bulunduğu kutsal odaya kral ve en üst düzey rahipler dışında kimse giremezdi. Tapınağın kalan bölümlerinde de ancak yine tapınak görevlileri bulunabilir, halkın tapınağın kapısından içeri geçmesi söz konusu olamazdı. En görkemli tapınaklar, Yeni Krallık döneminde tanrı Amon adına yapılan tapınaklardır.

Firavunlar, tanrılara olan saygılarını ve bağılıklarını belirtmek için tapınaklara yeni bölümler ekletmişler, böylece Karnak Tapınağı örneğinde olduğu gibi bazı tapınaklar muazzam boyutlara ulaşmıştır.

Tapınak yapımı ve buralarda yapılan törenler için devletin ekonomik kaynaklarından önemli bir pay ayrılmaktaydı. Bunun ötesine tapınaklara gelir sağlayan kendi mülkleriyle birlikte aynı zamanda bağışlar da bulunmaktaydı. Tapınaklara verilmiş arazilerden elde edilen gelir, buralar için harcanıyordu. (Khurt, 2009: 141)

Burada herhangi bir kasabanın sakinlerinin olduğu "merkezler" ve "şehirler" kesinlikle pazar dağıtım merkezleri olarak işlev gördü. Tarımsal ürünler, uzmanlaşmış zanaatkarların yeri veya mallarının yeniden dağıtımı için yiyecek depolama tapınaklarda da yapılmıştır.

Kendi kısmi kapalı ekonomik sistemi içinde tapınağın ihtiyaçlarını karşılamak üzere zanaatkarlar, işçiler bulunuyordu. Bu ekonomik yapı içinde din işleriyle ilgili olmayan insanların da istihdam edildiği tapınaklarda dini işleyişten ise din adamları sorumluydu. (Hasanov, 2024: 58)

Eski ve Orta Krallık dönemlerinde tapınakta din adamları, belli süreler için görevlendirilen, bunun dışında asıl diğer mesleklerini icra eden kişilerdi. Yeni Krallık döneminde ise bu uygulama devam etmekle beraber, tüm zamanını din işlerine ayırmış görevliler de bulunmaya, tapınakta ve bu kapsamda tüm dini uygulamalarda en üst düzey sorumlulukları üstlenmeye başladılar. Hatta tapınağın sahip olduğu ekonomik varlığı halk üzerindeki büyük manevi etkisini yönlendiren ve yöneten kişiler olarak siyasal alanda da büyük güce sahip olmuşlardır.

Tapınaklarda gerçekleşen günlük aynı zamanda yılın belli dönemlerinde yapılan törenler, teorik olarak firavunun yönetiminde, büyük çoğunluğu ise pratikte tapınaklardaki görevliler tarafından gerçekleştirilirdi. Bu törenler sadece tapınak görevlilerinin katılımıyla yapılırdı. Bundan başka tapınak dışına taşan geniş katılımlı törenler de söz konusuydu. (Freeman, 2021: 66) Nehrin doğu kıyısında büyük tapınaklar Karnak ve Luksor'un, limanın doğu kıyısında bulunmaktaydı. (Mertz, 2007: 274)

Eski Mısır'da tarımla ilgili en önemli tapınaklar şu tapınaklardır; Karnak Tapınağı, Edfu Tapınağı, Kom Ombo Tapınağı, Luksor Tapınağı, Filai Tapınağı, Khnum Tapınağı ve Medinet Habu Tapınağı tarımla ilgili olan en önemli tapınaklar olmuşlardır. Eski Mısır'daki en önemli tapınak ise Karnak Tapınağı olmuştur. (Karagülle, 2010: 69)

Karnak (Amon) Tapınağı; Luksor kenti yakınlarındaki Karnak bölgesinde bulunan Karnak tapınağı, dünyada bugüne kadar inşa edilmiş en büyük, en dikkat çekici ve aynı zamanda taş binalardan oluşan bir kompleks olmuştur. (Teeter, 2011: 39)

Tapınak, Amon rahiplerinin "cennetin en büyüğü" diyerek her gün ilahiler okudukları, tanrı Amon inancının merkezi olan Teb kentinde tarihi bilinmeyen çok eski yapı ile başlamıştır. (Yavi ve Yazıcıoğlu, 2001: 57)

Orta ve Yeni İmparatorluk dönemlerinde yapılan eklemelerle Mısır'ın en büyük kompleksine dönüşmüştür. (Steele, 1948: 17) Bu tapınakta tanrı Amon'un önemli tanrılarından olan tanrı Khonsu ve tanrı Mut'un Karnak Tapınağı'ndan ayrılıp Teb kutsal bölgesini gezdiği ve Luksor Tapınağı'nı ziyaret ettiği (Shaw, 2000: 327) çok önemli bir festival olan *Opet Festivali* yapılırdı. (Kaelin, 2016: 20)

Tamamı kesme taştan inşa edilen Amon Kompleksine, iki bin yıl boyunca çeşitli firavunlar tarafından eklemeler Karnak'ta süsleme sanatı kabartmalardan çok kazıya dayanmaktadır. Hipostil salonunda yaklaşık yüz otuz dört sütun ve on sfenks bulunmaktadır. Mısır'da bulunan en önemli tapınak olmuştur. (Bunson, 2002: 193)

Luksor Tapınağı; Güney Mısır'da Teb harabelerinin üzerine kurulmuş olan "dünyanın en büyük açık hava müzesi" olmuştur. (Bunson, 2002: 218) Eski Mısır mimarlığının Nil kıyısında bulunan en zarif örneklerinden biri olmuştur. Eski Mısır tanrılarının en büyüğü Amon adına inşa edilmiştir. Tapınağın III. Amenhotep'e ait devasa sütunları üzerine, Amarna'daki Aton inancını kabul eden Tutankhamon tarafından, bu dönüşümü kutlamak amacıyla süslemeler yapılmıştır. (Yavi, 2001: 65)

Edfu (Horus) Tapınağı; III. Ptolemaios tarafından (M.Ö. 237 yılında) yapılmaya başlamış ve iki yüzyıl sonra tamamlanan Mısır'ın en iyi korunmuş tapınaklarından biri olmuştur. Tapınağın iç duvarlarında da Horus mitine uygun kabartmalar yer almaktadır. Tapınağın, iki yanında Horus heykeli bulunan yoldan girildiği gibi aynı zamanda dönemin firavunlarını büyük boy kabartmalarla resmetmişlerdir. (Yavi, 2001: 71-72)

Denderah (Hathor) Tapınağı; Horus'un eşi tanrıça Hathor adına, Ptolemaios döneminde inşa edilen bu tapınak, geleneksel plan üzerine inşa edilmiş ve Mısır'ın en önemli yapılarından biri haline gelmiştir. Tapınağın kabartmaları arasında gök tanrısı Nut sıralanmış kayıkları ile cennete doğru giden tanrılar, Hathor'a adaklar sunan firavunlar, güneş ve yıldızlar arasında uçuşan akbabalar ve tavanda ay ile ilgili kompozisyonlar bulunmaktadır.

Adak odası duvarında, kutsal karanlık odada ise firavunun özel bir dini törenine ait kabartmalar ve Hathor'a sunduğu adaklar ile ilgili tasvirler hakkında kabartmalar bulunmaktadır. Tapınağın sütunları ise, "Hatorik" tarzda, başlıklarında ilahe Hathor'u temsil eden insan başlarının konulduğu sütunlar olmuştur. (Khurt, 2009: 141-142)

Medinet Habu Tapınağı; III. Ramses'in cenaze tapınağına verilen genel bir addır. Luksor kentinin batı yakasında bulunan Medinet Habu kompleksinde yer alan önemli bir tapınaktır. Tapınakta III. Ramses'in deniz halkları ile olan mücadelesi ile ilgili kabartmalar bulunmaktadır. (Bunson, 2002: 231) Kale, pişmemiş tuğlalardan yapılan ve tapınak şeklindeki bu yapı dinsel ve aynı zamanda karmaşık bir yapı olmuştur. (Narçın, 2007: 201)

Önemli tapınaklar; Kom Ombo Tapınağı, Filai Tapınağı (İsis Tapınağı) ve Khnum Tapınağı ve Aton Tapınağı olmak üzere önemli tapınaklar arasında yer almaktadır. (Çifçi, 2010: 70-72) Diğer tapınaklar ise; Montu Tapınağı, Ptah Tapınağı, -Debod Tapınağı- ve Neith Tapınağı olmak üzere bu tapınaklar tarımda yapılan ritüeller için kullanılan tapınaklar olmuştur. (Wilkinson, 2000: 73)

Nil Nehri'nin taşmaya başladığı zamana denk gelen yeni yılın da başlangıcı gösteren, bir festival havasında uygulanan törenlerde de en önemli tapınaklar olmuştur. Bunun yanında Nil Nehri'nin sularının çekilmesi ve ekim zamanının gelmesi de yine tapınaklardaki törenleri içeren bir şenlik havasında kutlanmaktaydı. Kralın tahta geçişi ve taç giyme töreni, kralın her üçüncü yılında onun gücünün yenilendiği ritüelleri içeren festivaller de bulunuyordu. (Ay Şafak, 2022: 28)

Eski Mısır'da tapınaklar dini alanda etkili olmakla birlikte aynı zamanda hasat mevsimi için de etkili olmuştur. Çünkü tapınaklar özellikle Nil Nehri etrafında yapılmış ve bunun nedeni ise bereketin gelişinin kutlanmasında yapılan tören ve ritüellerin gerçekleştirildiği önemli mekanlar halinde olmuştur. Bu yüzden tapınaklarda bulunan rahipler tahıllardan kral payı gibi özel bir pay da almış ve tahıl ticaret tapınaklarda da devam etmiştir.

Tahıl ticareti Nil Nehri ile dışarıya yapılırken iç ticarete ise çoğu zaman tapınaklar da yapılmış ve tapınakların en önemli özelliklerinden biri haline gelmiştir. (Yıldırım, 2022a: 186) Tapınaklar bir anlamda da kıtlık zamanında da özellikle tahıl silolarından gelen tahılların depolandığı bir diğer alanlar da olmuştur.

7.2. Tarımdaki Tanrıların Önemi

Eski Mısır'da toplumsal yapının şekillenmesinde ve tarımsal üretimin devamının sağlanmasında tapınaklara bağlı ruhban sınıfı mensuplarının büyük rolü olduğu bilinmektedir. Mısırlı çiftçilerin tarımsal üretimdeki öncelikli amacı yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak olsa da tanrılara hizmet ettiklerinin göstergesi olan kurbanlar ve sunular için gereken ürünlerin de yetiştirilmesinin tanrıların bu insanlara yüklediği bir vazife olduğuna inanılmaktaydı. Eski Mısır'daki genel inanişe göre yaratılmış olan büyük bölümünü oluşturan çiftçiler ile tanrılar arasındaki ilişki, karşılıklı menfaat üzerine kurulmuştur.

Çiftçiler daha önceden belirlenmiş olan günlerde tapınakların tarlalarında çalışarak hizmet ederlerse ve üretmiş olduğu ürünlerin en iyilerini tanrılar için tapınaklara bağışlarsa tanrıların da onlara bereketli ürün almayı nasip edeceğine inanılmaktaydı. Eski Mısır'da yaşayan bir çiftçi, gördüğü her şeyin tanrılar tarafından onlara gösterdiğinden tohumun büyümesi de ekinlerin toplanması da inanç ile belirlenmiş bir ritüel içerisinde gerçekleştirilmiştir. (Adıyeke, 2019: 137-138)

Eski Mısır'daki tarımsal üretime bazı tanrıların doğrudan müdahil olduğuna inanılmıştır. Bu tanrıların başında Renenutet, Amon ve Neper gelmektedir. Fresklerde kobra yılanı veya kobra başlı bir kadın şeklinde teslim edilen tanrıça Renenutet, bir bereket tanrıçası olarak kabul edildiği gibi doğurganlığı sağlayıp aynı zamanda ekini korunduğuna da inanılmaktaydı. Tanrı Neper ise buğday ve arpa ile ilişkilendirilmiştir.

Renenutet ve Neper geri planda kalarak tanrı Amon, bereket tanrısı Min ile anılarak bol mahsul ve iyi hasat sağlayan başat tanrı olarak kabul edilirdi. Mısır toplumu için tarımın önemi ise ancak tanrıların kutsiyetiyle birleştirildiğinde tarım da tanrıların da çok önemli bir alana sahip olması nedeniyle daha iyi bir şekilde anlaşılmıştır. (Yıldırım, 2022b: 2462)

Bu yüzden tanrıların tarımdaki önemi konusu ise Mısır'ın en önemli konuları arasında olmuştur. Tarımda tanrıların yeri çok önemli ve özel alana sahip olmuştur. Eski Mısır'da tarımla ilgili tanrılar, tanrıçalar bu şekilde tarımla olan ilişkisini incelemekteyiz.

İlk olarak Eski Mısır'daki tarımla ilgili tanrılar ve özellikleri şöyledir;

Hapi: Tanrı Hapi "Nil'in oğlu" olarak bilinmektedir. (Manning, 2013: 21) Mısırlılar tarafından öncelikle "Nil'in taşkını" olarak bilinmektedir. Nil her yıl taşınca geniş bir alanı sular ve taşkınla getirmiş olduğu alüvyonla toprağı bereketlendirmiştir. Nil tufan sırasında kutlanan özel bir festivalde, Osiris'in kil figürleri olan arpayla birlikte ekilirdi. Tufanın tanrısı Hapi'ydi.

Eski Mısır'da Nil Nehri kozmik düzenin ve yaşamın bir belirtisiydi; bu yüzden Hapi'ye yaratıcı tanrı olduğundan "tanrıların babası" denilirdi. Şiddetli kıtlık zamanında taşkın ile bereket dengesinin anahtarını elinde tutan tanrı Hapi'ydi. Hapi'ye ayrıca "balıkların ve kuşların efendisi" denirdi.

Hapi'nin gücü öte dünya, cinsellik ve doğurganlık ile bağdaştırılırdı. (Ay Şafak, 2022: 28) Nil Nehri antik çağda *Iteru* adıyla biliniyordu. Yenilenmeyle ilişkilendirilen bu tanrı Hapi olmuştur. (Brewer ve Teeter, 1999: 24)

Hapi temsilleri tanrıyı şiş göbekli, kısa bir kuşak ya da peştamal takan, uzun saçlı, başı üzerine takılı bir tutam papirüs, mavi tenli ve sarkık bir memeli kadın olarak gösterilirdi. Bütün bu nitelikler Hapi'nin hem bereketi hem de doğurganlığı temsil etmekteydi. (Yıldırım, 2019: 12)

5.Hanedanlık'tan itibaren, tapınak duvarlarının alt kısımları, Hapi'nin ve diğer bereket figürlerinin tasvirleri ile süslenirdi. 19.Hanedanlık'tan itibaren Aşağı Mısır'ın papirüsünü diğeri ise Yukarı Mısır'ın hanedan bitkisini taşıdığı şekilde tanrı Hapi'nin tapınak duvarlarına ve devasa oturmuş kral heykellerinin kaidelerinde figürleri bulunurdu.

Abidos'ta tanrı Hapi örneği görülmekte ve Cebelü'l-Silsile'de Hapi'ye özel olarak tapılırdı. Mısırlıların tanrısından isteklerinin güzel bir örneği, Kral IV. Ramses sizin tanrı için yaptığı tüm dindar eylemlerinin bir ödülü olmuştur.

Bu ödül ise Osiris'ten talep ettiği iyilikler metninde şöyle geçmektedir:

"Tohumumu bu ülkede sonsuza dek kral olacak şekilde tanıtacağım." Mısırlılar ülkelerini güney ve kuzey olarak ikiye böldüklerinde nehri de bölmüş; Böylece Güney Nil ve Kuzey Nil'in tanrısı ortaya çıkmıştır.

Güney'in tanrısı (Hap-Meht) ve başının üzerinde bir kamış demeti, kuzey Nil tanrısında (Hap-Reset) ise papirüs kelimesi vardır. Hapi'nin bu iki tasviri tek bir şekilde gösterilmek istenildiğinde ise tanrı elinde papirüs ve kamış bitkilerini veya iki vazoyu tutmaktadır.

Hapi'nin önündeki yazıtta ise "Her gününe Ra gibi Nil'e büyük bir ödül veriyorum." ifadesi geçerken, başka bir yazıtta ise "Hapi, Men-Maat-Ra Evi"nde oturan yüce tanrı, herkese yaşam, istikrar ve refah verir. Herkese sağlık verir. Her şeye sevinir. "Men-Maat-Ra Evi"nde yaşayan Maat yemek verir. Erzak verir." şeklinde sıralanmaktadır. Hapi Abidos'taki bu farklı tasvir şekliyle, bir yandan bereket, diğer yandan kuraklık getiren su baskınını temsil ediyor.

İlahiler ve büyülerde tanrı Hapi'ye her yıl Nil'in kabarmasını ve tarlaların sulanmasını sağladığı için şükredilmektedir. (Ay Şafak, 2022: 28-30)

Nil ilahisinde Hapi'nin sellerinin getirdiği sevinç ve rızık şöyle kutlanmıştır:

“Selam sana Hapi, topraktan çık ve Mısır'a hayat vermek için gel; gelişini koyu karanlıklarla gizleyen sen... susamış olan herkese hayatı vermek için bahçelere yerleşen dalga... kendini gösterir göstermez toprak sevinç çılgınlıkları atar, bütün karın neşe içinde, sırt gülmekten katılmış haldedir.”

Doğurganlık tanrısı olarak Hapi, ritüelleri her yıl su taşkınının yükselmesiyle düzenlenen Osiris ile ilişkilendirilmiştir. Osiris inancına göre Nil Nehri suları Osiris'in “ellerinin teri” olarak kabul edilir. Nil Nehri tanrı Hapi için tarlalara dökülür. Horus'un dört oğlundan biridir. (Renner, 2020: 121)

Babun kafalı mumyalanmış adam olarak bilinmektedir. Ölülerin ciğerlerini koruyucusudur ve tanrıça Neftis tarafından korunurdu. Hapi ismi farklı hiyerogliflerle ifade edilmiştir. (Pinch, 2004: 202)

Min: Tanrı Min elinde yıldırım taşıyan Amon'un bir formu olarak ve ereksiyon halindeki penisıyla resmedilmiştir. (Renner, 2020: 127) “Erkekliğin Tanrısı” olarak tapıldı, ona marul (lahana) sunulmuştur. Aşkın tanrıçası olan Qetesh'in kocasıdır.

Min, insanların ve tarımın bereketini sağlayan eski bir tanrıydı. Tanrı Min pelerinli ve büyük bir erkeklik organına sahip bir figür olarak tasvir edilirdi. Tanrı Min ikili arazileri korumak ve kutsamak için koruyucu tanrı olarak biliniyordu. Min çoğunlukla İsis'in oğlu Horus ile özdeşleştiriliyor.

Teb'de Min Amon'la birleşimiyle birlikte cinsel gücü sayesinde yaratıcı tanrıya dönüşüyor. Min yıldırım, dikenli bir ok, bir çift fosilleşmiş deniz yumuşakçası ya da bir kapı sürgüsü şeklindeki bir simge ile temsil edilmektedir. Madenciler, taş kırıcılar ve avcılar Min'e doğuda "çölün efendisi" olarak tapıyorlar. Min, bir çiftçilik ve doğurganlık tanrısıydı.

Hasat mevsiminin başlangıcında düzenlenen festivalde mitolojik anlamda tanrı Min ilk buğday veya arpa demetini keserdi. (Gifford, 2010: 25) Sandık metinlerinde bulunan büyülerce ölen erkeklerin öbür dünyada “kadın avcısı” olan Min'in cinsel gücüne ulaşmasını sağlamaktaydı. Min önemli bir tanrı olarak bilinmesin diğer bir nedeni hasat ürünlerinin de *koruyucu tanrısı* olarak bilinir.

Bu yüzden de hasat zamanını geldiğini bildiren tanrı da olmuştur. Min'in kutsal bitkisi marul olmuştur. Bu durum Min'in üreme gücünü ortaya koymaktadır. (Müller, 1964: 138-139)

Min'nin kutsal hayvanları ise bir şahin ile bir beyaz boğa olmuştur. Min'in erkekler savaştayken Mısır'daki tüm kadınlarla seviştiği için "bereket tanrısı" olduğu da söylenmiştir. Min'e, Yukarı Mısır'ın birçok yerinde tapılmaktaydı. Sembolü yıldırım veya çifte zıpkına benzeyen hiyeroglif sembolleri çok yaygındı.

Punt'un Tütsü Sahili gibi daha güneydeki *bölgelerin efendisi* olarak anılmaktadır. Tanrı Min doğudaki çöl bölgelerinin ve erkek cinsel üretkenliğin "üstün tanrısı" olarak işlev görmüştür. Tabut metinlerinde de orada merhum kişi, tanrının cinsel güçlere sahip olmak için "kadın avcısı" Min'le birleşir.

Orta Krallık zamanında Min, tanrı Horus'la birleşti. Böylece İsis'in oğlu olarak tarif edilmesine rağmen bu birleşme, yine İsis'in eşi ve Horus'un babası olarak tapınmasına da yol açtı. Doğu'daki bölgelerin bir tanrısı olarak bilinen Suriye fırtına tanrısı olan tanrı Reşep'le paylaştı. Suriye'de fırtına tanrısı Kadeş'i eş olarak kazanması doğaldı. (Wilkinson, 2016: 115-116)

18.Hanedanlık döneminde giderek Teb'li Amon'la birleşmesi ve esasında bir bakımıyla Heliopolis'te Atum'un Ra'yla ilişkisine benzer bir biçimde, ilk yaratıcı tanrı olarak Amon'un tezahürü haline gelmesi, Min'in mitolojik tarihi bakımından büyük önemdedir.

Teb bölgesinde ululanan "Annesinin babası Amon" olarak bilinirdi. Yunanlılar Min'i kendi tanrıları Pan'la birleştirdi. Min genellikle tam insan biçimli formda; dik duran ve uzun huzmeler iştirilmiş ve iki uzun tüy takılmış bir taç ya da başlık takan mumyalanmış ya da sarılı, fallusu dik bir erkek olarak tasvir edilirdi.

Bacakları her zaman birbirine yapışık ve genellikle tanrının kalkık kolunun üzerinde bir güzr konulur. Renkli temsillerde tanrının teni her zaman siyahtır; bu, Mısır'da tüm bereketini temeli olan siyah toprağın simgesi olabilir. Min bir doğan olarak tasvir edilirdi. (Pinch, 2020: 252)

Ama bu, tanrının standart bir görünümü değildir; açıkça tanrı Min'in cinsel gücünü temsil eden beyaz bir boğaya tapılırdı. Min bütün Mısır'da ululanmasına rağmen iki kent bu tanrı ile özel olarak bütünleşti. En eskisi, Coptos ve Mısırlıların Geb-tu dediği yerdir. Bir bereket tanrısı olarak Min, Eski Mısır gibi tarıma bağımlı bir bölgede anlaşılabilir önemdeydi; bu yüzden Medinet-Habu da bir III. Ramses kabartmasında olduğu gibi, kralın Min'nin önünde

buğday biçtiğini gösteren sahneler görüyoruz; "Bu tanrının hasat mevsiminin başında kutlanan Min'in ortaya çıkışı" şenliği, Mısır'da en önemli dinsel ve tarımsal şenlikleri arasındaydı.

Khnum: Tanrı Khnum Mısır'ın en önemli koç tanrılarında biriydi. (Müller, 1964: 236) Nil ile eşleştirilmiş aynı zamanda yaşamın yaratılmasıyla birleştirilmiştir. Özellikle birinci çağlayan ile ilişkilendirilen Khnum'un o bölgenin mağaralarından Nil'in taşmasını kontrol ettiği söylenirdi; bu gücünün ve koçun asli üreme gücünün bir sonucu olarak bu tanrı, yaratıcı kuvvetin bir kişileşmesi olarak görülürdü. Nil verimli ve bereketli toprağı ile birleşmesi bütün canlı şeyleri çarkında şekillendirdiği söylenen bir çömlekçi olarak tasvir edilmesine de katkıda bulunmuştur. (Pinch, 2020: 236-237)

Yaratma yeteneğinin bir sonucu olarak ve aynı zamanda koçun karşılıklı yansımaları sözcüğü *-ba-* canlı şeylerin ruhsal yanına, yani *ba*'sına benzediği için Khnum, Ra'nın *ba'sı* kabul edilirdi. Khnum en çok insan biçimli formda, kısa bir etek giyen ve üç parçalı uzun bir peruk takan koç başlı bir tanrı olarak tasvir edilirdi.

Başlangıçta, Mısır'da yetiştirilen ilk koyun türü "ovis longipes" in yatay ve dalgalı boynuzları ile tasvir edilirdi, ama zaman geçtikçe bu koçun kısa, kıvrık boynuzları ile de tasvir edilmeye ve bu nedenle, kafasının üzerinde iki çift boynuz olduğu anlaşılabilmiştir.

Ona "tüylerin uzunluğu" da denilirdi. Ve iki uzun tüy ya da tüylü Atef tacı ya da Yukarı Mısır'ın beyaz tacını takabilir. Bununla birlikte, en ayırt edici amblemi çömlekçi çarkıydı; çoğu kez yırtıcı işinin somut bir temsili olarak çömlekçi çarkı ile bir çocuk şekillendirirken tasvir edilirdi.

Doğal olarak Khnum'un bebek kralı biçimlendirilirken gösterildiği tapınakların doğum evlerinde bu motiften yararlanılırdı; ama bu motif başka yerlerde de ortaya çıkar. Khnum'un başlıca kült merkezi, Elefantın Dağı idi.

Nil'in kaynağının tanrısı olmuştur. Khnum'un en önemli tapınağı İsna tapınağıdır. Khnum'un Osiris'in *ba'sı* olarak tapılırdı. Khnum'un "İnsanoğlu Çömlekçisi" olma rolü, çocuk doğurmayla birleşen ve Nil'i kontrol eden olarak da ululanırdı. (Wilkinson, 2016: 195)

Birinci Çağlayan'a yakın Sehel Adası'nın Kıtılık Steli, yedi yıllık düşük taşkınının neden olduğu bir kıtlık zamanında Khnum'a bir başvuru kaydedilmiştir. Khnum Büyük Şelale Bölgesi'ndeki Elefantın'ın ve Yukarı Mısır'da Esneh, Shas-hetep, Heliopolis gibi bazı başka yerlerin bir koç ilahı olarak veya koçbaşı bir şekilde tasvir edilir.

Daha sonra ise muhtemelen Nil'in dört kaynağını sembolize eden dört başlı koç şeklini almıştır. Tanrı Khnum genellikle uzun boynuzları olan koç başlı bir adam olarak betimleniyor. Su baskınlarını denetlediğine ve bu yıllık taşmaların tehlikeli ama yaşamsal gücüne sahip olduğuna inanılıyor. Yaratıcı bir tanrı olarak Khnum çömlekçi çarkında insanları ve hayvanları biçimlendiriyor ve onların bedenlerini canlı ve sağlıklı kılıyor. (Müller, 1964: 134)

Khnum Mısır'ın güney sınırındaki kayalıktan sulara (Birinci Katarakt) olarak bilinen bölgede önde gelen tanrılardan biridir. Dikilitaşın üzerindeki yazıtta tanrı Khnum Mısır'ın yedi yıl boyunca korkunç açlık çektiği, Nil'in etkili araziye sulayacak kadar yükselmediği anlatılıyor. Zoser rahipler arasında kutsal kitapları okuyabilen en akıllısını yanına çağırıyor ve ondan su baskınlarının kaynağına araştırmasını istiyor.

Rahip tüm eski kitapları inceliyor; sonunda suların Elefantin adasının altındaki ikiz mağaralardan kaynaklandığını keşfediyor. Kral'a sadece tanrı Khnum'un bu mağaraların kapısını açacak bir suların akmasını sağlayacak güçlü olduğunu anlatıyor.

Zoser derhal Elefantin tanrılarına adaklar adıyor. Sonra “herkesi yaratan” Khnum kralın rüyasına giriyor ve yıllar bu işlerin açıyor son vermek için suları salacağına söz veriyor. Taşkınları sürekli getirdiği bereketli çamur Khnum'un “Çömlekçi Tanrı” olarak düşünülmesine yol açmış olmalıdır. (Retallack, 2022: 9) Koç başlı insan olarak görünürdü. (Narçın, 2007: 137)

Eski Krallığa tarihlenen bir öyküde Khnum diğer tanrılarla birlikte kılık değiştirerek Mısır'a gidip ileride kral olacak üç çocuğun doğumuna yardımcı oluyor. Burada Khnum'un esas görevi çocukların bedenlerini sağlıklı kılmaktır. Antione ve Elefantin'de tapılıyordu. Çömlekçi çarkında insanları şekil veren, yaratıcı tanrılardan biriydi. (Kurhan, 1993: 723)

Nun, Nil tanrısı Khnum'a istediğini söyleyerek konuşmasına devam etti. (Budge, 1912: 63-64) Ardından krala “Nil sularının her yıl düzenli olarak durmaksızın yükseleceğinin, bol bol hasatlar vereceğinin sıkıntılarını artık geçeceğinin, tahıl ambarlarının dolacağına Mısır'ın her yerinin olgun ekini tarlalarla dolduracağına” sözünü verdi.

Elefantin gelen balıkçılar, kuş avcıları ve avcılar şehre getirdikleri avların onda birini vergi olarak öderlerdi. Her gün öküzlerin ve sığırların onda bir payını ise adak olarak ayırırdı. Elephantin'e dışarıdan gelen altının gümüşün ve bakırın ağırlığı bir denetmen kontrolünde tartılmış olup Khnum'un hizmetine verilen bütün değerli madenlere ve taşlara değer biçerdi.

Bütün materyaller tanrıların heykellerin yapımında kullanılırdı. Ancak el sanatçıları ise vergilerden muaftı. Böylece insanlar tanrıyla birlikte tanrının topluluğuna tapınmaya devam ediyor, tapınağı yüce gönüllülükle gerekli olan her şeyi sağlıyorlardı.

Khnum Nil'in taşmasını kontrol ederek, suların yarısını güneye ve diğer yarısını da kuzeye yönlendirmiş olurdu. Tanrı'nın bütün canlılar çarkında şekillendiren bir çömlekçi olarak tasvir edilmesi ise Nil ve onun bereketli toprağı ile birleşmesiyle ilişkili görülmektedir. Khnum'un başlıca kült merkezleri Filai ve Elephantin Adaları olmuştur.

Asvan'a yakın Sehel Adası'nda bulunan Kıtık Steli'ndeki yazıtta, yedi yıl süren düşük Nil taşkınının neden olduğu Kıtık dönemine Khnum'un son vermesi anlatılmaktadır. Dikilitaş üzerindeki metinde kıtlığın Asvan'daki Khnum'un tapınağına mal ve toprak bağışlanmasıdır. Bunun sona ermesi için, mimar İmhotep'in Khnum'a adak adaması ile kıtlığın bittiğı de belirtilir. (Budge, 2024: 133)

Nun: Tanrı Nun, yaratılış zamanında var olan ve yaratıcı güneş tanrısının içinden çıktı. İlk suları kişileştirirdi. (Wilkinson, 2016: 118) Bu nedenle ona "tanrıların babası" denildi ama bu, esas olarak geçici bir ayrımdı; çünkü onlarla herhangi bir şeyleri ilişkisi yoktu. Bununla birlikte Nun'un, dünyanın var olmasından çıktıktan sonra bile yaratılmış evrenin sınırları dışında var olmaya devam edeceği düşünülürdü.

Bu anlamda ise onun gizli ve dipsiz kuyu oluşu ve bu şekilde bütün Piramit metinlerinde ve daha sonra literatürde ona bir tanrıdan birçok yerde olduğu işaret edilir. Nun, güneş tanrısı yaratılışını ya da yeniden yaratılışını temsil eden sahnelerde de tasvir edildiğı zaman insan biçimli formda, üç parçalı peruklu ve tanrıları kıvrım sakallı büyük bir figür olarak gösterilirdi; havaya kalkıp kollarıyla, güneşi (genellikle bir kayığın içinde) yeni bir günün doğduğu ufukta yükseltmekte olarak gösterilmiştir. Bu taşlar hem mezar papirüslerinin vinyetlerinde Krallar Vadisi'nde VI. Ramses'in mezarı gibi Yeni Krallığın kral mezarlarının duvarlarında görülür.

Bu Yeni Krallık döneminde kral mezarlarının bazılarında derin "kuyu" gövdeleri ve dik inen geçitlerle anlaşılan, kralların yaratılışının altta yatan temelini oluşturan dolayısıyla yeniden yaratılışa ve yeniden doğuma bağlamak için Nun'un altta yatan sularına inmeyi simgeliyordu. Nun, birçok tapınağın etrafını çeviren dalgalı ve kerpiç duvarlarda da simgesel biçimde temsil edilirdi.

Amon: Eski Mısır'ın en önemli tanrılarından biri olan Amon'dan ilk kez Dört hükümdarın Amanemhet yani "Amon üstündür" adını aldığı ve 11. Hanedanlık'tan itibaren Teb bölgesinin tanrısı Amon giderek bölgenin eski tanrısı olan tanrı Montu'nun yerini almıştır. Orta ve Yeni Krallık zamanında Teb'li kralların tahta çıkışı onu Mısır panteonunun "Üstün Tanrısı" konumuna itmiş ve Amon olmuştur. (Özer, 1987: 59)

Rüzgar'ın görünmez gücü olarak Amon'a işaret etmekteydi. Amon'a “gizlenen tanrı” gibi bir sıfat verildi. Hermopolis'te Amon'a “kendi adını tamamlayan Amon” olarak, kendisini yenileyen bir yılan biçiminde yaratıcı bir tanrı olarak tapılırdı. Amon denilen ilah güneşten başka bir şey değildir.

12. Hanedanlık'tan itibaren Amon “Annesinin boğası” Teb tapınaklarında Amon'un fallik biçimiydi. Mısırlılar için gücü ve bereketi simgesi olan boğanın cinsel enerjisini iletir. 13.Hanedanlığın Teb'li hükümdarları kentlerini, Hiksoslar'a karşı bir “toplanma noktası” haline getirmiş ve sonunda Hiksoslar kovulunca, askeri zaferlerin itibarını Amon kazandı.

Savaşta Mısır kralını koruduğunu söyledi, böylece “zaferin efendisine” ve “gücün sevdalısı” sıfatına özel olarak başarılı askeri strateji itibarı verilmiştir. Amon genellikle insan biçiminde, kısa bir etek, kuş tüyü, desenli bir tunik bir çift tüylü bir taç giyerken temsil edilirdi.

Ayakta tanrı tasvirlerinde Amon genellikle yürüyüş pozunda gösterilir, ama Amon-Min formunda bacakları bitişik durur ve sıkça tahtında otururken de tasvir edilmiştir. Son olarak güneşle bağlantılı, Ra ile birleşen biçimi ile Amon aslanla da birleştirilebilirdi ve onu koç başlı aslan olarak temsil eden sfenksler bu bakımdan anlaşılmalıdır. (Wilkinson, 2016: 94-95)

O sırada onun için yapılan anıtlar hiç sıradan değildi ve bütün Mısır'da birçok tapınakta Amon'a tapılmıştır. Özellikle Teb'de Nil'in Doğu yakasında, özel olarak iki tapınak onun onlarına büyük ölçüde genişletildi. Biri Karnak Tapınağı diğeri de İpet-İsut bölgesi dinsel yapı olarak duruyor ve dolayısıyla Amon'un kendi tapınağının yanı sıra, birçok tarihi tapınağı da etrafı çevrili geniş bir alandan oluşmaktaydı.

Bu kompleks bir tören yoluyla, tanrının her yıl düzenlenmiş olan “Güzel Opet Şenliği”nde ziyaret ettiği Luksor Tapınağı'nın “Güney Mabedi” buradaki İpet-Resit'e bağlanmaktaydı. Amon sıradan insanın savunucusu olarak görüldü; “acizlerin veziri, yoksulların sesine gelen ve gezginlerin koruyucusu” denildi.

Osiris: Tanrı Osiris tartışma götürmez bir biçimde Eski Mısır'ın en önemli tanrılarından biriydi; hem monarşi de objesinde en popüler dinde bir ölüm “diriliş ve bereket tanrısı” olarak ağırlıklı yer alır tanrının adının anlamı ve tam kökeni bilinmemektedir. Osiris adının kudretli anlamına geldiği sonucuna varılır. (Wilkinson, 2016: 119)

Osiris başlangıçta toprakla özdeşleştirilirse bile yeraltı dünyası ile bağlantıları olan bir bereket tanrısı olması ve bir noktada olasılıkla getirdiği alüvyon ve bereket nedeniyle Nil'in taşması ile birleşmesi olası görünüyordu. (Schimmel, 1999: 39) Yine de Osiris'in tarımla doğrudan birleşmesi daha sonra gerçekleşmiş gibi görünüyor. (Wilkinson, 2016: 118)

Zaman geçtikçe ve Osiris kültü Mısır'a yayıldıkça batan diğer birçok tarihi özümsemi ve hızla onların özne dediklerini ve ayırt edici özelliklerini aldı. Osiris'e "Batılıların önde gideni ve Tanrının çadırı" unvanları verildi. Görünürde anormal unvanı "dirilerin efendisi" olmuştur. Bununla birlikte Osiris'in diriliş tanrısı ve yeraltı dünyası hükümdarı olma temel kimliğinin ötesine giden önemli bir gelişme de "ölülerin yargıcı" olarak oynadığı rolüydü.

Piramit metinlerinde Osiris, Horus ve Ra'yla birlikte en sık söz edilen üç taneden biri olarak bir dönemdedir. Kardeşi Set tarafından öldürülene kadar bir karar olarak Mısır'ı yönettiği iddia edilir. (Özer, 1987: 63)

Karısı İsis sadakati ve adanmışlığı sayesinde ve kız kardeşleri Neftis'in yardımıyla Osiris bulunup diriltmiş ve yeraltı dünyasının tanrısı olmuştur. Piramit metinleri tanrının bu kasvetli yanını, Kral Ra'nın ise Osiris'ten korunduğunu ima eden tılsımlarla korunur; korkunç gibi sıfatlarını da sıralayan Ölüler Kitabı da o yanını korur. Eski Mısırlılar için olanaklı en berrak fiziksel kurtuluş düşüncesini temsil eden iyi huylu bir tanrı olarak görüldüğünün işaretiydi. (Furlong, 2001: 57)

Osiris ile güneş tanrısı Ra arasında karmaşık ve özellikle önemli bir ilişkisi vardı. Yeni Krallık zamanına gelindiğinde, onun için "Evrenin efendisi, sonsuzluğun hükümdarı ve tanrıların kralı" gibi unvanlar da verilmiştir. Osiris ile Ra'nın, tek bir büyük tanrının sırasıyla bedenini ve ruhunu temsil ettikleri düşünülürdü.

5.Hanedanlığa tarihlenen bilinen en eski Osiris temsili tanrıyı ilahi bir peruk takarken tasvir eder; ama Orta Krallık'tan itibaren sıkça Yukarı Mısır'ın beyaz tacını giyerken gösterilir ve bu taç daha sonraki bütün dönemlerin Osiris ikonografisinde görülür. Osiris kültü iki bin yıldan fazla sürdü. Bu tanrının her tarafında ululanması anlamında evrenseldi. (Özer, 1987: 57)

Mitolojik olarak Osiris'in parçalanmış bedeni her tarafa saçıldığı için, birçok sit alanı tanrının parçalarına sahip olduğunu iddia etti. Böylece en azından yararlı olarak önemi tapınma merkezlerini oluşturdu.

Osiris ile ilişkili en önemli sit alanı ise Abidos ve Busiris'ti. Osiris'e tapınma tezahürleri, yaygın olduğu kadar çeşitlidir. Cenaze alanında Osiris birçok farklı şekilde onurlandırıldı. Tohumun çimlenmesi Osiris'in diriltici gücünün güçlü bir simgesi olarak görüldü. (Kurhan, 1993: 712)

Horus: Tanrı Horus en eski Mısır tanrılarında biriydi. (Wilkinson, 2016: 200) Hanedanlık Öncesi dönemde Mısır hükümdarlarına özel olarak “Horus'un izleyicileri” olarak tarif eder ama Horus farklı biçimlerde görünür ve mitolojisi bütün Mısır ilahlarının en kapsamlı mitolojilerinden biridir.

Bu tanrının adının türetildiği Mısırca sözcük “Her” yüksekte olan ya da uzakta olan anlamına gelir ve avcı doğanın yüksekten uçuşunu işaret eder. Mitolojik olarak bu tanrı sağ gözü güneş, sol gözü ay olan göksel bir doğan olarak hayal edildi.

Göğsündeki benekli tüyler herhalde yıldız kanatları gökyüzü olmuştur. “Büyük Ev” anlamına gelen Firavun, tanrı Horus’un yeryüzündeki tezahürüydü ve “dünya düzeninin efendisi” olarak rol alıyordu.

Hanedanlık döneminin en başından itibaren kralın adı, “Sereh” olarak bilinen dikdörtgen bir düzenele yazılırdı; bu düzenek etrafı çevrili bir sıraya tünemiş Horus doğanını tasvir ediyordu ve gök ile yer arasında aracı olarak bulunmakta olan krala işaret eder gibi görünmektedir.

Krallık simgesi başının arkasında Horus doğan ile oturmuş Kefren’in ünlü heykelinde ve benzer diğer örneklerde görülür. İlk örnekler bazen doğanı, yan pozisyonlarına doğru eğilirken gösterir ama zaman ilerledikçe dik duruşu standartlaştı.

Bu tanrı en çok birleşik hayvan-insan biçimli formda çoğu kez bütün Mısır üzerinde Krallığı'na işaret eden çifte taç giyen doğan başlı bir erkek olarak görülür. Güney Mısır'da Horus İdfu'da ve Kom Ombo'da Ptolemaios Dönemi tapınaklarında eşi Hathor ve oğulları Harsomptus'la birlikte kendi kültüne sahipti.

Thoth: Tanrı Thoth Mısır dilindeki adıyla *-coti-* başlangıçta bir ay tanrısıydı; sonunda yazıyla ve bilgi ile birleştirilip, katipleri ve her tür bilgisini yönetir duruma geldi ve aynı zamanda papirüslerinde tanrısıydı. (Wilkinson, 2016: 215)

Bu tanrı iki ayrı tezahürle ibis ve babun olarak görünür ve ikisi de ay bağlantılı olmasına rağmen ibis sembolü öncelikli olarak, Hanedanlık Öncesi dönemin arduvaz paletlerinde görünür ve Thoth Eski Krallık zamanında önemli bir tanrıydı. Güneş tanrısı Ra ile gökyüzünü geçen iki arkadaştan biridir.

Bununla birlikte tanrıların, göklerin “dolambaçlı su yolunu ya da ırmağını” Thoth’un kanatları üzerinden geçtikleri söylenir. Eski Krallık’ta Thoth koruduğu ve hizmet ettiği söylenen Osiris ile "Egemen Güneş Teolojisine" dahil edildi. Ra’nın oğlu denemesine rağmen

Thoth'la ilgili efsaneler bütünleşen tanrılarla bu bağlantıyı sürekli göstermektedir. (Breasted, 1905: 210) Thoth yazma sanatını icat etti. Bu yüzden Ennead'ın "ilahi sözleri" kaydeden ve her türlü muhasebeden ve kayıttan sorumlu katibiydi. "Zamanın Efendisi ve yılların hesaplayıcısı" olarak geçen zamanı kaydeder ve krallara uzun hükümdarlık dönemi tahsis ederdi.

Salt hayvan biçiminde formlarında babun, temsillerde ibisten biraz daha yaygındır ama tanrının ibis başlığı insan olarak temsilleri en yaygın olanlarıdır ve bazen ileri sürüldüğü gibi Mısırlıların aynı diskindeki babunun şeklini bizim ayda gördüğümüz "aydaki insana" benzer biçimde görüp görmediklerini bilmek olanaksızdır. Ama Thoth hem ay bağlamında hem katiplik bağlamında babun biçiminde tasvir edilir. (Wilkinson, 2016: 216)

Bazen başının üzerine ayın evrelerini temsil eder. Tanrının, ay tanrısı olarak rolünü vurgulayan "katiplerin hamisi" olarak rolünü vurgulayan (İnan, 1992: 235) heykellerde bulunur ünlü bir örnek hayvanı bir kâtibin omuzuna çömelirken gösterir. Simgesel anlamda ifade etmiş olması kutsal ibis biçiminde Thoth, genellikle ay ya da katiplikle ilgili özel bir yan göstermeden iyi bir şekilde temsil eden yapılarda tasvir edilirdi.

Yeraltı dünyası sahnelerinde bu sahneleri genellikle ibis başlı bir insan ya da bir babun olarak tasvir edilirdi. Bununla birlikte bu sahnede çoğu kez yalnızca Horus ve Thoth kutsal su küplerinden firavunun üzerine *ankh* (yaşam) göstergeleri dökerken tasvir edilir.

Büyük bir ibis ve babun mezarlığı da Sakarra'daydı. İbis başlı insan olarak tanrı muskalarına rastlanır ama onu babun olarak tasvir edenler daha yaygındı ve bu muskalar gündelik yaşamda olasılıkla çoğu katipler tarafından takılırdı. Bu tanrı dua metinlerini kendi yazardı. (İnan, 1992: 231)

Ptah: Tanrı Ptah Mısır'ın en eski tanrılarında biri gibi görünüyor ve birinci hanedanlıktan itibaren temsil edilmektedir. (Özer, 1987: 60) Yine de Memfis'in büyük tanrısı yalnızca yerel olarak önemli bir tanrıydı ve nüfuzu zamanla gelişip yayılmıştı.

Memfis Ptah'ın öneminin gelişmesi üzerinde köklü bir etkisi olan ve Ptah kısa sürede bölgenin baş tanrısı haline geldi. Eski bir ağaç tanrısına işaret eden anlamında "Ptah hery-bak-ef" yani "kendi moringa ağacının altında olan Ptah" sıfatı verilmiştir. Ptah başlangıçta bir zanaatçılık tanrısı olmasa da kimliğinin bu ismi kesinlikle eskidir.

Ptah'a "zanaatçıların büyük lideri" unvanı verilmiştir. (Kaelin, 2016: 6) Ptah "yontmak" anlamına gelen daha sonraki sözcükler ise özellikle bir köke dayanmış ve dolayısıyla bir zanaatçı tanrı olmak kimliğiyle ilişkilendirilmiş olabilir. (Kurhan, 1994: 269)

Pek çok tanrı da olduğu gibi Ptah'a uygun görülen sıfatlarda çok çeşitli ve tamamlayıcıydı. Ptah Memfis'te insan kulaklarını temsil edildiği ve kendisine bağlı olanların dileklerini işiten olduğu için "işiten kulak" unvanı verilmiştir.

Tapınakların çevresinde bireylerin dualarını tapınağın içindeki tanrıya iletme amacına hizmet eden işiten kulak mabetleri ya da ibadet odaları da görüyoruz. Bu mabetlerde Medinet Habu'da III. Ramses'in büyük mezar tapınağının girişinde inşa edilen mabette olduğu gibi çok kez tanrı Ptah yer alır. (Fletcher, 2023: 18)

Ptah ayakta duran, ayakları bitişik, elleri sıkıcı sarılmış kefenden çıkıp karakteristik asasını tutan insan biçimli bir figür olarak temsil edildi. Bu tanrı genellikle kafatasına tam yapışan ve ek takılmamış bir başlık takar.

Orta Krallık'tan itibaren diğer Mısır tanrıların temsillerinde görülen alışılmış kıvrık ilahi sakal yerine bariz bir biçimde düz bir sakal takar. Ptah'ın bir tezahürü ve aracı işlevi gören kutsal Apis boğası da kendisine ait önemli bir kütle birlikte Memfis'te bulunmaktaydı. (Leon, 2003: 28)

Ptah işçilerin, sanatkarların ve zanaatkarların tanrısı olarak sıradan insanları sıkça başvurduğu gözde bir tanrı olarak kaldı ve bu tanrının muskaları şaşırılacak ölçüde enderdir. Ptah mumya üzerinde "ağız açma" töreninde Mısır dininin cenaze törenlerinde önemli bir yer tutmuştur.

Apis: Tanrı Apis Mısır'ın en önemli boğa tanrısıdır ve Hanedanlık döneminin başlangıcına kadar izi sürülebilir. (Wilkinson, 2016: 170) Boğa başlı insan olarak Apis temsilleri biliniyor, ama bunlarda enderdir ve gövdesi bok böceği başı boğa olan sıra dışı bir muska sınıfı da vardır. (Wilkinson, 2016: 171-172)

Mısırlıların "Hap" dediği tanrının kökeni çok açık değil ama kült merkezi Memfis'te olduğu için erken bir tarihte büyük Tanrı Ptah'la kaynaştı. Apis boğasının en önemli işaretlerinden biri ise alnında bulunan beyaz üçgende Apis'i sırtında şahin ya da akbaba kanatlarını temsil eden kanat benzeri özel işaretler bulunuyordu. (İnan, 1992: 224-225)

Piramit metinlerine ve Ölüler Kitabı'na göre Delta'da Athribis'te ve Sais'te de ilahi boğaya tapılırdı. Memfis'te Apis boğası Ptah Tapınağı'nın hemen güneyinde, hayranlarının taptığı ve haremdeki inekler tarafından eğlendirilirdi. Özel bir yerde tutulurdu. Mısır'da en önemli kehanet kaynaklarından biri sayılırdı.

Apis boğası beyazdır ve alnında üçgen biçimi bir beyaz leke vardır. (Challege, 2000: 32-33) Mısır tarihi için çok büyük bir bölümünde Memfis sit alanında tanrının özellikle ululandığı biliniyor.

Set: Tanrı Set başlangıçta bir çöl tanrısıymış sonra dünyadaki karışık ve çalkantılı güçleri temsil etmiş gibi görünüyor. (Renner, 2020: 135) Orta Krallık'ta set kozmik yılan Apofis'i kovmak için Güneş tanrısının kayığının pruvasında duran tanrı olarak "güneş teolojisini" özümsemi ve gök tanrıçası olan tanrıça Nut'un oğlu Neftis'in kardeşi olarak Heliopolis Enneadi'yla bütünleştirildi.

Set'in yaygın ululanması fiilen son bulmuştu; yine de karakteri ve mitolojisi hem olumsuz hem olumlu yanları yansıtan meşhur ama büyüleyici bir tane olarak kalır. Set “kırmızı biri” öfkeyi, gazabı ve şiddeti kişileştiren ve çoğu kez kişileşmiş kötülük olarak görülen kötü huylu bir tanrıydı.

Kaos'un tanrısı olarak *Maat*'in uyumuna karşıydı ve evrenin dokusunun karanlık tarafıydı. (Özer, 1987: 58) Çölün ya da “kırmızı ülkenin” tanrısı olarak yaşama dair olan yeşil bitki örtüsüne karşıydı ve tehdit etmekteydi; Mısır'ın meşhur kralı Osiris'in düşmanı olarak isyan ve kavgayı temsil etmekteydi.

Hepri: Tanrı Hepri güneş tanrısının doğu ufkunda yükselen güneş diskini temsil eden biçimiydi. Heliopolis güneş kültü ile kaynaşacak konuma layık görüldüğünü bilmek olanaksızdır. (Wilkinson, 2016: 230)

Tanrı'nın bilinen en eski adı “heperer” bok böceğinin bir çamur ya da dışkı topunu tanrının gökyüzünde güneş diskini itmesini andıracak şekilde Mısırlıların tanrının bir simgesi olarak görselleştirdikleri böceğin adıdır. Dişi bok böceği de yumurtalarını benzer bir toprağın içine bırakır ve yavruları kendiliğinden ortaya çıkar.

Bu tanrının adının temelinde bu böceğin biyolojisi varmış gibi görünüyor; çünkü Hepri, Mısır dilindeki “gelişmek” ya da “oluşmak” anlamına gelen “heper” fiilini akla getirir. “Gelişen biri” olarak Hepri yaratılışın şafağında ilk gün doğumunun tanrısıydı ve bu yüzden Atum-Hepri olarak Atumla ilişkili idi. Simgesel olarak vurgulamak için lapis lazuli kakma eserlerden yararlanır ama mezar metinlerinin bir vinyetlerinde bok böceği, doğada olduğu gibi her zaman siyah gösterilirdi.

Khons: Tanrı Khons bir ay tanrısıydı ve belki de en eski karakteri daha sonra Yeni Krallık zamanında Amon ve Mut'un iyi huylu oğlu olarak ortaya çıktığı Teb'deki tezahüründen epeyce farklıdır.

Piramit metinlerinde ünlü “Yamyamlar İlahisi’nde” kralın dişlerine emmek için yediği tanrıları yakalayıp öldürmede merhum kralı yardım eden kana susamış bir tanrı olarak ortaya çıkmıştır. Bentreş Steli’nde, tanrı Khons’tan bahsedilmektedir. Tanrıların kabuk sakalı da bulunuyordu.

Çoban bastonu ve kamçı bir *uas* ya da *cet*-başlı asa tutarken de tasvir edilirdi ama en ayırt edici özelliği, madalyon gibi duran hilal şeklinde kolye ve sırtındaki emsaldır. Bir gök tanrısı olarak Khons bir doğum başıyla da tasvir edilebilir.

Muskalar, tanrıyı tam insan ya da doğan başlığı biçimde bazen ilahi ebeveynler Amon ve Mut’la ya da Horus gibi *cippus* olarak bilinen şifa levhalarının üzerine bir timsahın sırtında tasvir eden plaklar bilinmektedir. (Pinch, 2020: 238-239)

Khons’un Mısır’ın her tarafında çok sayıda mabedi bulunuyordu ama ana kült merkezi Teb’di. Khons Tapınağı, Karnak Tapınağı’nın içinde bulunuyordu. Khons’un bir şifa tanrısı olarak da ünü yaygındı ve daha sonra Mısır’ın krallarından birini, kendisine “Kralı koruyan ve kötü ruhları kovan Khons’un sevgilisi” diyen IV. Ptolemaios’u şahsen iyileştirdiğine inanılması bu ünü daha da güçlendirdi.

Geb: Üçüncü kuşak bir tanrı olan Geb, Şu ve Tefnut 'un oğlu toprağı kişileştiren bir tanrıydı ve Mısır’ın en önemli ilk tanrılarında biridir. (Wilkinson, 2016: 105) Daha önemlisi toprağın tanrısı olarak Geb mezarı da temsil edebiliyordu. Tatlı suların ve nihayetinde toprağın ürettiği her şeyin kaynağıydı; öyle ki Geb doğrudan hem toprağın hem evcil hayvanların bereketiyle de birleştirildi.

Nil taşkınının cömert tanrısı Hapi'nin “Geb’in dostu” olduğu söylenirdi. Tanrılardan Aton ve Şu’nun oğlu olarak Geb “tanrıların varisiydi” ve Osiris’in babası olarak da Geb krallıkla güçlü bir bağlantıyı sürdürdü. Toprağın tanrısı olarak da tahılın onun kaburgalarından, sebzenin ise sırtından çıktığı söylenirdi. (İnan, 1992: 228)

Montu: Tanrı Montu, Teb’de ve etrafındaki bölgede ululanan doğan başlı savaş tanrısıydı. Heliopolis’in Ra’sının Yukarı Mısır emsali olarak görülmeye başlandı (Narçın, 2007: 207) ve iki tanrıya, birleşik Mont-Ra olarak tapıldı. (Pinch, 2020: 254)

12.Hanedanlık döneminde tanrı Amon Teb bölgesinde iktidara gelince, Montu'nun önemi azalmaya başladı. (Pinch G., 2020: 253) Yine de savaş tanrısının popülerliği Yeni Krallığın, III. Tutmosis gibi savaşçı hükümdarları ve kendilerini “*Montu gibi*” savaşın kahramanlar olarak onunla karşılaştıran diğer hükümdarların nezdinde devam etti.

Montu birçok biçimde temsil edildi fakat başlangıçta bir doğan tanrıydı; diğer biçimler zaman ilerledikçe eklendi. Tanrının pek çok temsili onu insan gövdeli ve doğum başlayalı insan biçimini formda gösterir. Bazen savaşçı doğasının bir simgesi olarak kıvrık *hepeş* kılıcı taşır.

Montu genellikle güneş diski ve uraeus yılanı taşır ama başını süsleyen iki üzüntüyle Ra'dan ve diğer doğan tanrılardan ayırt edilir. (Wilkinson, 2016: 203) Tam doğan biçimini tasvir edildiğinde tanrı bu başlığıyla da tanınır. Montu kutsal boğası *Bukhis* biçiminde ya da daha sonraki hanedanlıklarda arada bir boğa başlı bir erkek olarak temsil edilebilirdi.

Sobek: Tanrı Sobek Eski Krallık'tan itibaren ululanmaktaydı ve tanrının adı basitçe “timsah” anlamına geldiği halde birçok önemli çağrışımı olan güçlü bir tanrı olarak görülürdü. (Renner, 2020: 134)

Piramit metinlerinde Neith'in oğlu olduğu söylenir ve “istediği zaman kadınları kocalarının alan ama aynı zamanda tarlalarını ve ırmak kenarlarının bitkilerini de yeşillendiren öfkeli” denilir. Onu hem üremeye hem bitkilerle ilgili bereketle ilişkilendirir ve doğal olarak suyun (Nil'in onun terinden çıktığı söylenirdi.) Ve timsahların genellikle bulunduğu bataklık bölgelerinde ırmak kıyılarında bulunmakta olan bir tanrıydı. (Kurhan, 1993: 725)

Sobek'in, ufkun mitolojik dağı “Bahu'nun Efendisi” orada olduğu akikten bir tapınağın bulunduğu söylenirdi. Temsillerini tamamen ya da kısmen hayvan biçimli olan Sobek bir timsah olarak ya da timsah başlı bir insan olarak görünebilir timsah kılığında genellikle boynuzlu ve uzun tüylü bir güneş diskinden oluşan bir başlık takar. Bununla birlikte yarı insan biçiminde gösterildiğinde, üç parçalı bir peruk da takabilir. Bu tanrı temsillerini sürekli yeşil renkle birleştirilir ve metinsel kaynaklarda “tüyün yeşili” denilir.

Şu: Tanrı Şu'nun adı olasılıkla “boşluk ya da ayağa kalkan” anlamına gelmekte olan, havanın ve gün ışığının tanrısıydı. (Wilkinson, 2016: 129) Mısır mitine göre; tanrı Şu ve tanrı Nut takım yıldızlarını yuttu ve Geb, çocuklarını yediği için ona öfkelenmekten sonra ikisini ayırdı. Piramit metinlerinde Şu'dan söz edilir; orada merhum kral olasılıkla sisleri temsil eden “Şu'nun göllerinde” aranır ve olasılık bulutları temsil eden “Şu'nun kemikleri” ne basarak öğüt tırmandığı söylenir. (Wilkinson, 2016: 130)

Şu, Eski Krallık zamanından itibaren ışıkla da birleştirildi ve put kırıcı Akhenaton bile güneş diskinde oturduğu söylenmiş ve onurlandırılmış ancak belirsizliğini koruyan nedenlerden ötürü Şu, olasılıkla aynı diskinin ışığı nedeniyle ya da karısı Tefnut çoğu kez ayla birleştirildiği için ay tanrıları Tot ise Khons'la da birleştirildi. Koruyucu bir tanrı olan Bes'le de eşitlendi, ama öte yandan daha karanlık bir yanı vardı; çünkü öte dünyada güneş tanyor yılan-iblis

Apofis'ten korumaya yardımcı olmasına rağmen cellat taşını çalıştırdığı da söylenmekteydi. Ptolemaioslar dönemine ait bir mabette kaydedilen mitin hikayesine göre şöyledir; Tanrı Şu, Mısır kralı olarak zayıf düşmüyor. Yıllarca hüküm sürdü sonra göğe yükseldi ve güneş tanrısı Ra'nın yanına yerleşir. Ama genellikle insan formunda başının üzerine bir tüy takan bir tanrı olarak görülür.

Bu tanrı, Tutankhamon'un mezarında bulunan ünlü baş heykeli tasvir edilenler gibi mitolojiye dayanan sahneler de yer alır. Üç boyutlu temsillerde sıkça görülmemesine rağmen muska biçiminde diz çökmüş ve kolları kalkık görülür.

Eşi Tefnut'la paylaştığı kült baş merkezi, Yunanlıların Leontopolis yani "*aslan kenti*" dedikleri Naytahut'taydı. Şu şeytani tehditleri için tanrının "zehirlerini" çağıran sihir metinlerinin yanı sıra, olumlu tılsımlarla ve dualarla gündelik dine girdi. (Wilkinson, 2016: 129-130)

Heka: Mısırlılar için tanrı Heka, yani "büyü, kudret ya da güç" gibi evrende var olan ve Tanrı Heka biçiminde kişileştirilebilen ilahi bir kuvvetti. Mitolojik olarak Heka'nın yaratılış zamanından beri var olduğuna ve yaratılış olayını güç verdiğine inanılırdı; bu yüzden Tanrı Heka yaratıcı bir tanrı olarak da görülebilirdi. İsna'da genç bir popüler etimolojiye dayanmasına rağmen adı "*ilk iş*" olarak açıklanırdı. (Karagülle, 2010: 23)

Büyü bütün tanrılara güç verdi ve başlangıçta tanrının adı "*ka'yı kutsallaştıran*" anlamına gelmesine ve tabut metinlerinde "*ka'ların efendisi*" denilmesine rağmen Heka 20. Hanedanlık'tan itibaren bir güç tanrısıydı. Büyük gücünden ötürü Piramit metinleri bizzat tanrıların Heka'dan korktuğunu açıkça belirtir ve yer altında Osiris'i korumanın yanı sıra güneş tanrısının kayığında eşlik ettiği de söylenirdi. İkonografide ise insan biçimli formda tasvir edilen Tanrı Heka, genellikle bir erkek olarak alışılmış kıyafeti ile ve tanrıların kıvrık sakalıyla temsil edilirdi. Bununla birlikte geç dönemde Heka bir çocuk biçiminde ululandı.

Evrenin bölgelerini ya da görünümelerini temsil eden pek çok tanrı gibi Heka da dindeki rolü epeyce önemli olmasına rağmen düzenli bir kültle hizmet edilmemiştir. Doğal olarak birçok büyüsel ve dinsel bağlamda ona yakarıldı. Heka öte dünya inançlarında da rol oynadı. Hesapsız gücün tanrısı olarak görüldüğü için Piramit metinleri onun otoritesini sahiplenir. (Narçın, 2007: 224)

İkinci olarak Eski Mısırda tarımla ilgili tanrıçalar ve özellikleri şöyledir;

Renenutet: Tanrıça Renenutet yılan biçiminde olmasına rağmen Renenutet popüler ve yardımsever bir tanrıçaydı. (Wilkinson, 2016: 225) Doğası koruyucu zehirli değil daha çok besleyici olan Renenutet “hasat tanrıçası” sayıldı ve ilahi bir bakıcıydı.

Eski Krallık'ta Renenutet bu dünyada ve öte dünyada kralın bir muhafızı olarak ululanırdı; “Tanrıların korktuğu” kral kaftanıyla da özdeşleştirildi. Kaftan yanı sıra bazen mumya sargılarıyla birleştirildi. Bereket ve hasat tanrıçası olan “bereketli toprağın, hanımefendisi, harman yerinin hanımefendisi ve hububatın hanımefendisi” sıfatlarıyla açıkça belirtilir.

Bu alandaki rolü tarladaki ve depodaki tahılı tehdit eden sıçanlardan ve farelerden ürünleri koruyan yılan imgesine dayanmış olabilir. Besleyici ve bebeklerin bakıcısı olan rolü ile aile ev yaşamıyla da özdeşleşti. Bir tavuk tanrıçası Nepri biçiminde olarak Osiris'in annesi sıfatıyla tanımlandı.

Son olarak gibi tanrıça Renenutet yalnızca bir ömrün uzunluğunu değil birçok olayını belirleyen “kader ve kısmet düşüncesi” durumuyla birleştirildi. Başının üzerinde bir güneş diskiyle boynuzlar bulunan çok kez güneş diskinin üzerine iki tüy takılı dik kobra tasvir edilmiştir.

Tanrı muska kadar onun koruyucu bir ilahi işlevi görmüş olabileceğini gösterdiği halde Renenutet en çok “doğurganlık tanrıçası” olarak ululanırdı ve tanrıça özellikle tarım işçileri arasında popülerdi. Renenutet şenlikleri ekinlerin ekildiği mevsiminin son ayında ve ertesi ayda ekinlerin olgunlaşmaya başladığı yaz mevsiminin ilk ayında kutlanırdı.

İsis: Tarihin son iki dönemlerinde Mısır'ın en önemli tanrıçası olan İsis'in isim kökeni karanlığa gömülüdür. (Özer, 1987: 64) Yine de Piramit metinlerinde büyük öneme sahiptir; bu metinlerde 80 kez merhum krala yardım ederken görülür.

Mısır'ın erken kozmik tanrıçalarından bazıları ile karşılaştırıldığında oynadığı mitolojik roller görece sınırlıdır, yine de onu güçlü bir tanrıça olacak şekilde kişileştirilmesi kadar önemli rollerdi; kendisine tapanlarla ilişkisi bu dünyadan öte dünyaya uzanan kişisel bir ilişkiydi.

Osiris düşmanı Set tarafından öldürülüp parçalanmasından sonra İsis kız kardeşi Neftis ile yas tuttu ve kocasını aramaya başladı. Tanrıça sonunda kocasını saçılmış parçalarını bulup daha sonra parçalarını birleştirip vücudunu yeniden bir araya getirip oluşturdu. İsis sihir gücüyle Osiris'in cinsel organının canlandığı ve ondan gebe kalıp sonunda çocukları Horus'u doğurdu. Birçok mit İsis'in Set'ten kaçıp deltanın bataklıkları nasıl sığındığını ve Khemnis ya da “Aşağı Mısır krallığı papirüs çalılığı” anlamına gelen Akh-biti’de oğlunu doğurdu. İsis

oğlunu tüm tehlikelerden korudu. Tanrıçanın adı “oturak” ya da “taht” in başlangıçta tahtın iktidarının kişileşmesi olması olarak düşünülmüştür. Filai tapınağında İsis kültü bulunmaktadır. (Wilkinson, 2016: 146-149)

Hathor: Mısır'ın en büyük tanrıçalarından biri olan Hathor'un başlangıcına dair ilişkin kanıtların çok büyük bölümü daha sonraki dönemlere tarihlenmesine rağmen Hanedanlık Öncesi ya da Erken Hanedanlık dönemine dayanabilir. (Pinch, 2020: 203)

Piramit metinlerinde sıkça görülmediği halde tabut metinlerinde ve daha sonraki dinsel literatürde büyük önem taşır. Ve sonunda o kadar çok bağlanır ki burada yalnızca en önemli yer olarak ele alınabilir.

Hathor adı etrafı duvarlarla çevrili bir binayı ya da avluyu temsil eden ve “Horus'un evi” anlamına gelen hiyeroglifik göstergenin içinde bir doğanı gösteren, tanrıçanın eski doğan tanrının annesi olarak mitolojik rolü ile ilişkili karma bir hiyeroglifik yazı olarak yazılırdı. Özgün adı bu olmayabilir ama kimliğinin en önemli yanlarından biri haline geldi. Dendarah Tapınağı'nda *Hathor kültü* bulunmaktadır.

Hathor güneş ve gök tanrıçasıdır. Tanrıçanın bu yanı daha az berraktır. (Pinch, 2020: 203) Orta Krallık zamanında özümsemiş gibi görüldüğü *ilk* inek tanrıça Mehet bu biçimi ile ilişkilendirilmiş olmalıdır. “Ra'nın kızı” ve aynı zamanda “Göklerdeki Nil'in” temsili haline gelen tanrıçası olmuştur. (Bunson, 2002: 159)

İnek biçimi ile tanrıça Hathor, hükümdarı simgesel olarak emziren bir süt nine olarak da hareket ederdi. Ölüler Kitabı'nda ve başka yerlerde rastlanan “*yedi Hathor*” tanrıçanın genellikle yedi inek olarak tasvir edilen görünümüydü. Hathor çoğu kez “*güzel biri*” olarak tarif edilirdi ve annelerin yanı sıra aşkla ve cinselliğiyle birleştirilirdi.

Hathor'un adlarından biri “*vajinanın sahibesiydi*” ve Hathor anneliğin bütün görünümüleri ile birleştirildi ve gebelikte, doğum sancısında ve doğumda kadınlara yardım ettiğine inanılırdı. (Retallack, 2022: 9)

Horus'un annesi olması anlamında “*Hathor'un oğlu*” denilirdi. Yeni Krallık zamanında Hathor, kral eşlerinin birleştiği güçlü bir ilah olarak kalır. Lübnan'daki Biblos güneyde Punt kadar birbirinden uzak diyarların tanrıçası da olmuştu. (Wilkinson, 2016: 140-143)

Hathor'a “*turkuazın sahibesi*” olarak tapılırdı. Dolayısıyla renk benzerliğine dayanılarak Hathor'a “*çininin sahibesi*” de denilirdi. Memfis bölgesinde “*Firavun incirinin sahibesi*” olarak tapılırdı. Teb'de ise “*Batı'nın sahibesi*” olarak tapılırdı.

Uzun bir peruk takan ya da yana doğru açılan kıvrık inek boynuzlarının arasına bir güneş diski konulmuş, alçak tahıl ölçeği biçiminde akbabalı bir başlık takan kadın olarak temsil edilirdi ve bir sıranın üzerine tünemiş doğan taşırdı.

İdfu'da "*kırmızı kumaşın sahibesi*" denirdi. Gize'de Kefren Tapınağı'nın güney tarafının Hathor'a ait olduğu bilinmektedir. Bu yüzden "*Hathor rahibesi*" unvanı verilmiştir. Hathor Teb'de, Mut'la ve Elefantin'de Sothis'le özdeşleştirildi.

Maat: Tanrıça Maat hakikat, adalet ve kozmik düzen kavramlarıyla kişileştirilirdi. En azından Eski Krallık'tan beri var olduğu biliniyor ve Piramit metinlerinde sözü edilir; orada güneş tanrısı ruhunun arkasında durduğu söylenir. (Karenga, 2003: 11)

Mısır mitolojisine göre Maat'ın kocasının kâtip tanrı Thoth olduğu söylenmektedir. Tanrıça Maat'ın iki önemli yanı vardı. Biri yaratılış sırasında kurulan evrensel düzeniyle birlikte dengeyi, hakikat ve hak gibi kavramları kapsayan özelliğe sahipti. Diğeri ise temsil ettiği düzen sürekli yenilenmeli ya da korunmalıdır. Maat "*yargı*" kavramını da temsil etmekteydi.

Piramit metinlerinde tanrıça bu rolünde bulunmuş bununla birlikte ikili bir biçimde merhum kralın Geb'in tahtlarına oturma hakkına karar veren "*iki Maat*" olarak görünür. Daha sonraki mezar literatüründe, ölülerin yargılanması "*iki hakikat salonu*"nda gerçekleşir.

İlahi mahkemenin yargıçları olarak hareket eden tanrıların oluşturduğu divana "*Maat Divanı*" denir. Mezar papirüslerinin vinyetlerinde ve diğer tasvirlerde Maat merhumun kalbini adalet terazisinde tartma töreninde yer alır. Kalp genellikle Maat'ın tüyü ile gösterilmiş ancak bazı durumlarda çömelen tanrıçanın küçük bir tasviri ile tartılırken tasvir edilir. (Champador, 2006: 136)

Bazen de terazinin kefesine Maat figürü konulur. Karnak'ta Montu Tapınağı'nın alanı içinde Maat'a küçük bir tapınak inşa edilmiştir. "*Maat'ın rahibi*" unvanı bile yargıç hizmeti görenleri ya da onun adına adalet dağıtanlara ve yargısal yetkilerinin bir işareti olmuştur. Tanrıların adına düzeni ve adaleti kurarken kralın kendi "*Maat'ı*" sürdürme işini sunmasının anlaşılır bir ifadesi olmuştur.

Mut: Mut, Teb'de hüküm süren tanrıların kraliçesi ve ulu annesiydi. Mut, Amon'un eşiydi. (Wilkinson, 2016:152-154) Heliopolis'te Ra ile birleştirildi. Mut, Memfis tanrısı Ptah ile birleştirildi.

Tanrıçanın ana kült merkezi, Karnak Tapınağı'nın güneyinde kendine ait çevrili "*İşeru*" alanıydı. Birçok adak, heykel ve muskada "*büyükanne*" olarak temsil edilmiştir.

Tanrıça Kızıl Akbaba'nın hiyeroglif tasvirinde kullanılan Akbaba “anne” demektir ve bu tanrıçaya hem genel olarak anne hem özel olarak kralın annesi sayılırdı. (Retallack, 2022: 10) Mısır kraliçesi ile de özdeşleştirilirdi. (Narçın, 2007: 234)

Heket: Tanrıça Heket rahmin içinde çocuğu şekillenmesine yardım eden ve doğumunu yöneten kurbağa tanrıça Heket'e ilk kez Piramit metinlerinde tanık olunur. (Leon, 2003: 30) Orta Krallık hikayesinde ortaya çıkar; o hikâyeye de tanrıça beşinci hanedanlığı başlatan üç kralın doğumunu hızlandırmış.

Mitolojik olarak Heket'in hayat verme gücü onun Osiris ailesi tanrı ve tanrıçalarıyla ve öte dünyayla birleştirilmesine neden oldu. Heket bir kurbağa olarak ya da kurbağa başlı bir kadın olarak temsil edilirdi. (Narçın, 2007: 128) Ana kült merkezi Heruerdir ve Kuş'ta tanrıçanın bir tapınağının kalıntıları bulunmuştur. Orta Krallık “değneklerinde” ve Yeni Krallık zamanından itibaren muska biçiminde görünür. (Ay Şafak, 2022: 34)

Neper: Tanrı Neper bir tahıl tanrısıydı; tarımsal kökeni eskiydi ve birçok bakımdan benzediği Osiris'in o yanından önce gelmiş olabilir. Tabut metinleri Neper'den “öldükten sonra yaşayan” bir tanrı olarak söz eder ve bu tanrı zaman geçtikçe büyük ölçüde Osiris ile özdeşleştirilir. (Wilkinson, 2016: 117) Neper adının hiyeroglifik yazılışı tahıl simgesini içerir. Güney Fayyum'da III. ve IV. Amenemhet'in bu tanrıçaya bir kült merkezi inşa ettiği bilinmektedir.

Neith: Neith Mısır'da bilinen en eski tanrılardan biridir. Eski araştırmalarda Neith'in kişiliğinin bu yana olasılıkla abartıldığı halde çok erkenden silahla birleştirildiği inkâr edilemez. (Özer, 1987: 66) Tanrıçanın karakterinin bu savaşçı yanını belirginleştirmiştir.

Eski Krallık zamanından itibaren Neith, kızgın “Ra'nın Gözü” sıfatı tezahürlerinden biri olarak görünebilir. Bu haliyle ona “büyük inek ve büyük tufan” denirdi ve yaratıcı ilah Mehet-Ueret birleştirildi. En eski amblemleri çapraz ok ve yaydan oluşurdu; ona “yayın sahibesi ve okların hükümdarı” denilirdi. (Retallack, 2022: 8)

Roma dönemindeki İsna'daki Khnum Tapınağı'nda yazılı metinler, ilk sulardan çıkıp dünyayı yarattıktan sonra kuzeye doğru giderek delta kenti Sais'i kuran Thoth bir Yukarı Mısır ilahı olarak Neith'e sahip çıkmaya çalıştı.

Yaratılış ve doğum metaforları açıkça örtüşür. “Tanrıların annesi” olarak Neith doğal olarak arketip anne figürü olarak görülür. Onu Aşağı Mısır'ın kırmızı tacını giyerken gösteren temsilleri Neith'in kuzeyi delta bölgesini kişileştirmeye ya da bölgenin tacını hami tanrıçası gibi hareket etmeye başladığını işaret eder.

Arı, Aşağı Mısır'la sıkça birleştirilen gezgin kraliyet unvanına dahil edilen önemli bir monarşik simge haline geldi. Bu yüzden Neith tapınağına “arıların evi” denilirdi. Eski Krallık'tan itibaren Neith Mısır mezar inançlarıyla ve ritüellerle birleştirildi. Tabut metinlerinin tıslımları yer altında Neith ile eşitler ve ölüleri yargıdan güçlerden biri İsna'da Neith ilk sulara levreğe dönüşerek yüzdüğü için *Nil levreği* ile de birleştirilirdi.

Aslında Mısır'da kutsal bir mabedin olduğu düşünülen en eski tasvir Neith'le birleştirilir. Abidos'taki mabesinde ululandığı bilinmektedir. Kuşkusuz Erken Hanedanlık döneminin en önemli tanrıçasıydı.

Eski Krallığa gelindiğinde Neith'in Memfis'te bir mabedi vardı. Amon yanı başında Neith durmaktadır. (Wilkinson, 2016: 157) Delta kenti olan Sais'i Neith, krallar da Mısır'ı yönetince Neith doğal olarak özel önem kazandı. (Kurhan, 1993: 726)

Neftis: Tanrıça Neftis genellikle kız kardeşi İsis'e bağlı bir rol oynayan bir mezar tanrıçasıydı. Yalnızca Heliopolis'te yer alır ve ondan öncesi ile ilgili hiçbir şey bilinmemektedir. (Wilkinson, 2016: 159) Tanrıça'nın Mısır dilindeki adı *nebet-hut* “konağın sahibesi” demektir.

Osiris öldürüldüğünde Neftis büyük yas tutar ve kız kardeşiyle birlikte tanrıyı aramaya çıkar bulunca da parçalarını birleştirip koruma altına alır. Piramit metinlerinde bu tanrıça İsis'le birlikte; iki kız kardeşin Osiris'e yardım ettiği onu koruduğu ve desteklediği iddia edilir.

Rolleri doğal olarak kral için de geçerliydi; kral onların “yeniden bir araya topladığı” ve “iki tanrıça tarafından gebe kalınıp ve beslendiği” olarak söylenir. Çeşitli metaforlarla kralın dirilişinde ya da öte dünyada yeniden doğuşunda oynadıkları rol vurgulanır.

Meretseger: Tanrıça Meretseger batı Teb'te Krallar Vadisi'nin kalbinde olan piramit tepesinin tanrıçası Meretseger bütün Teb nekropolünü yönetirdi. (Rice, 2002: 130) Yaşadığı yerden ötürü bazen “batının doruğu” denilse de yaygın adı “sessizliği sevendi” ve ıssız bölgenin tanrıçasına daha uygundu. (Kaelin, 2016: 20)

İşçi Köyü *Deyr 'ül-Medine* ise tanrıça Meretseger'e adanan bir yer olmuştur. Meretseger Teb kraliyet nekropolünün tepesiyle özdeşleştirilmesine rağmen, tepenin kendisi tanrıçanın ikonografisine nadiren girer. Çeşitli biçimleri ile tanrıça başında boynuzlu bir disk *uraeus* yılanlı bir tahıl ölçeği ya da başka bir amblem taşıyabilir.

Öncelikle kraliyet nekropolünün işçileri tarafından takıldığı için Meretseger'in kültürüne Yeni Krallığın büyük bölümünde tanık olmuştur. Daha sonra Teb nekropolünün Kraliyet Mezarlığı olarak kullanılmasına son verilince az rastlanır olmuştur.

Deyr'ül-Medine'de ise tanrıçaya adanmış epeyce stel bulundu ve tanrıçadan af dileyen bu stellerden bazıları en acıklı Mısır dinsel metinleri arasındadır. Meretseger'in cinayet işleyenleri cinayeti kör ederek, ısırıp veya sokup zehirleyerek yaptığına inanılırdı ama birçok stel tanrıçanın bağışlayacağını ve işçileri iyileştirilmesini de kayda geçirmiştir. (Pinch, 2020: 251)

Sothis: Tanrıça Sothis parlak birinci kadirde yıldız Sirius (*köpek yıldızı*) ile kişileştiren tanrıçaya Mısırlılar Sopdet, Yunanlar Sothis demiştir. Mısırlar için tanrıça Sothis'in yıldızın her yıl şafak vakti doğu ufkunda görünmesinin tarımsal yolun başlangıcını işaret eden Nil'in yıllık taşmasını yaklaştığını haber vermesinde yarar. Bu yüzden tanrıçaya “*Yeni yıl ve Nil taşkını getiren*” denilirdi.

Sothis Nil'in bu yıllık yükselişini simgeleyen ve gece gökyüzünde Orion takım yıldızının kişileştirdiği Osiris'le de çok erken bir tarihte birleşti. (Fletcher, 2023: 17) Piramit metinlerinde Sothis, Kral-Osiris'le birleşip *seher yıldızı* olarak da bilinen *Venüs'ü* doğurduğu söylenmekteydi. İsis ise Sothis ile özdeşleşti. (Müller, 1964: 136-137)

Sothis Nil taşkınlarından önceki gece ortaya çıkan ve Nil taşkının geleceğini haber veren yıldız olduğu için tarım alanında en önemli tanrıçalardan biri olmuştur. (Schlögl, 2019: 23)

Tarımda en büyük etkisi olan Nil Nehri taşkının gelişi ile ilgili en önemli işaretin bu tanrıça sayesinde geldiği bilinmekte olmuş ve bu sayede Osiris'in yeniden canlandırıcı gücü olan tanrı ile birleştirilmesinin yanı sıra Nil Nehri'nin taşkınında bir Nil Nehri'nin canlandırıcı gücünün taşkın olduğudur.

Eski Mısır ülkesinin topraklarının canlanabilmesi için Nil Nehri'nin taşkınına önemli bir şekilde ihtiyacı olduğunu aynı şekilde de Sothis'in Nil Nehri'nin taşkının gelişinden önce ortaya çıkması ile en önemli bir sembol olduğudur.

Bu şekilde o yılın kuraklıkla geçmeyeceğini Eski Mısır halkında ortaya çıkan bir durum olduğu anlaşılmaktadır.

Tanrıça boynuzları arasında bitki benzeri bir amblem bulunan inek olarak tasvir edilmesine rağmen, Yukarı Mısır beyaz tacından farklı olmayan ama yanlarından yukarıya kıvrık boynuzlar ve üstünde beş köşeli bir yıldız bulunan uzun bir taç takan kadın olarak temsil edilmiştir.

Genellikle kolları yanda ya da bir kolu memelerinin altında ayakta dururken tasvir edilmiştir. Sothis-İsis ile birleştirilmiştir. Eski Krallık'ta bir taşkın ilahesi olarak ve öte dünyada merhum kralın kılavuzu olarak önemliydi. Orta Krallık döneminde ise “anne” ve “bakıcı” olarak tanımlanmıştır. Sothis bu yüzden Nil Nehri ile ilgili en önemli tanrıçalardan biri olmuştur. (Wilkinson, 2016: 167)

8. SONUÇ

Eski Mısır en başta iki bölüm Aşağı ve Yukarı Mısır olarak ayrılmış fakat daha sonra tekrardan bir toprak bütünlüğüne kavuşmuştur. Böylece Eski Mısır medeniyetinin topraklarının bir arada bir medeniyeti geliştirmesini sağlamanın temelini atmışlardır. Eski Mısır'ın en önemli temel geçim kaynaklarından biri tarım olmuştur. Bu geçim kaynağının en önemli oluşturan konum ise Nil Nehri ve çevresinin bereketli toprakları olmuştur.

Nil Nehri ve çevresi tarım için en elverişli ve en uygun alanları oluşturmuş aynı zamanda tarım ile hayvancılık alanında da çok büyük katkı sağlamış olmaktadır. Hayvancılıkta ise dericilik ve tarım yöntemleri öne çıkmıştır.

Tarım alanında çok bereketli olan bu topraklarda meyveler, sebzeler, tahıllar ve baklagiller başta olmak üzere daha birçok diğer tarım ürünleri de olmak üzere verimli bir şekilde hasat edilmiştir. Bu ürünler elde edildikten sonra diğer devletler ile ticareti yapılmıştır.

Aynı zamanda Nil Nehri'nin Mısır'a hediyesi olan papirüs bitkisi birçok alanda çok büyük önemli bir şekilde kullanılmıştır. Eski Mısır'da özellikle tahıl hasadından sonra tahılların konulabilmesi için bir ortam arayışına girilmiştir.

Ancak daha sonra yedi yıl kıtlıkla geçen bir dönemden önce tahılların silolarının yapımına başlanmış ve bu silolarda tahıllar saklanarak kıtlık zamanında belirli ölçüde Mısır halkına dağıtılmış ve aynı zamanda Mısır halkı aldıkları miktarda vergi vermişlerdir.

Eski Mısır'da özellikle hayvancılık yapılmış ve aynı zamanda tarım yöntemlerini oluşturmuştur. Tarımda ise Nil Nehri ve çevresi olduğu için sulama ile ilgili yöntemler kullanılmıştır.

Eski Mısır'da tarım ve hayvancılıkla uğraşan çiftçiler yaşamı aslında Nil Nehri'nin taşkın yapmasına bağlıydı. Eğer, Nil Nehri taşarsa o yıl bereketli ve verimli geçerdi. Ancak Nil Nehri eğer o yıl taşmazsa kuraklık olur ve köylüler de devlette zorluk çekerdi.

Ekme ve biçme kısmı hariç bu iş oldukça kolay olduğu söylenebilirdi. Yıllık taşkın dönemi boyunca tarlalar birkaç aylığına su altında kalırdı. Ancak su çekilir çekilmez, tekrardan çizilmesi gereken sınırlar ve tamir edilmesi gereken sulama kanallarıyla gün yüzüne çıkardı. Toprağın sürülmeye ihtiyacı olup olmamasına göre bu yorucu işler elle veya ödünç alınan birkaç sorun yardımıyla halledilirdi.

İşte Mısır'ın en önemli ve geniş bir alanı kaplayan kaynağının temelini Nil Nehri'ni ve çevresinde kalan verimli topraklar oluşturmuştur. Çiftçiler için en önemli tarım ve hayvancılık alanı ise Nil Nehri'nin etrafındaki topraklar olmuştur.

Çiftçiler hayvancılıkla sabanla sürme yöntemleri gibi önemli yöntemlerle tarımın da verimliliğini arttırmıştır. Bu yüzden çiftçiler kendi geçimlerini bu topraklardaki tarlalarda çalışıp sağlamışlardır. Eğer kuraklık olursa bu tarlalarda çalışamazlardı.

O zaman da kralın topraklarında veya tapınaklarında çalışırlardı. Mısır için en önemli can damarı diyebileceğimiz geçim kaynakların sağlanmasının kaynağı olan Nil Nehri ise çok önemli bir konumda olmakla birlikte bütün Mısır'ı kolları ile beslemekte ve bereketli olan toprakların olması için çok önemli bir kaynağının temeli olmuştur.

Nil Nehri ile tarımda kullanılan yöntemler sulama kanalları ve sulama sistemleri olmuş ve bununla birlikte bahçecilik gibi önemli sulama yoluyla yapılan tarımın yöntemlerinden biri olmuştur.

Nil Nehri sayesinde Mısır'da tarımın önemi artmakla birlikte burada aynı zamanda yerleşik hayat başlamış köyler, *nome'lar* ve şehirler kurulmuştur. Nil Nehri sayesinde balıkçılık en önemli geçim kaynağından biri olmuştur.

Stratejik konumu sayesinde Nil Nehri, ticaret açısından büyük önem taşımış aynı zamanda ulaşım açısından çok büyük sağlamış ve bu şekilde diğer devletler arasındaki ticari ilişkiler daha çok büyüyüp önem kazanmakta olup ticaret ağı ve kollarını önemli bir şekilde gelişmesini sağlamıştır.

Nil Nehri'nin Mısır'a hediyesi diyebileceğimiz en önemli bitki olan papirüs çok önemli bir yer taşımakta ve birçok alanı etkilemesiyle geniş bir alana yayılmasıyla ticari önemi de olmaktadır.

Papirüs, edebiyat alanında bir yazı malzemesi olarak kâğıt haline getirilip kullanılmıştır. Dokumacılıkta halı ve tekstil ürünlerinde özellikle giyim alanında kullanılmış ve ticaret alanında büyük bir ticari bir gelir kaynağı sağlamıştır. Aynı zamanda balıkçılık alanında ağ yapımında kullanılmıştır.

Ulaşım alanında ise tekne yapımında kullanılmıştır. Ama papirüsün ön plana çıktığı yer edebiyat alanında yazı malzemesindeki kâğıt olmuştur ve ayrıca Mısır'la ticari ilişkisi olan bütün devlet bu yazı malzemesinden kendi ülkelerine çokça kendi ülkesine götürmüştür.

Eski Mısır'ın kültürünün temel kaynağını din ve mitoloji oluşturmuştur. Bu yüzden tanrılar, tanrıçalar ve tapınaklar tüm alanlarda çok büyük bir önem kazanmış ve çok büyük bir yer edinmiştir.

Tüm alanlara etkisi olan Nil Nehri gibi aynı zamanda dinde bütün alanlara etki ettiği için tarıma ikisinin de en önemli etkiyi sağlamış böylece tarımın en önemli geçim kaynağı olmasını ve dini alanda da ön plana çıkmasını sağlayan etki alanında daha da etkisini arttırmış olmaktadır.

Eski Mısır'da yetiştirilen meyveler olarak; *Dom palmiyesi* diye bilinen hurma ağacından elde edilen hurmaların tadı, fındık tadına benzemektedir. Mısırlılar *dom* kelimesinden elde ettikleri hurmayı çiğ ve öğüterek tüketmişlerdir. İncir, nar, nebık (karaçalı) üzümü, üzüm (kuru ve taze) kavun, karpuz, hünnap, keçiboynuzu, zeytin, Arabistan kirazı ve avokado beslenme zincirinde yer alan önemli meyvelerdir.

En gözde meyveler; üzüm, incir ve hurmaydı. Sebzeler olarak da tüketilen marul, bezelye, turp, maydanoz, soğan, sarımsak, pırasa, biber, kabak, kenevir, salatalık, kereviz, hindiba tüketilen diğer sebzeler gibi önemli bir yer edinmiştir.

Mısırlılar, ineklerden et, yağ ve kemik iliğinin yanında süt elde etmişler ve süttten krema, tereyağıyla birlikte peynir yapmışlardır. Ceylan, antilop, vahşi eşek, geyik ve tavşana kadar birçok hayvanı avlayan Mısırlılar, geniş bir protein zinciri oluşturmuşlardır.

Eski Mısır'da merkezi yönetim sistemin ortaya çıkışından sonra vergilendirme krallık kurumunun devamlılığı için vazgeçilmez bir önem kazanmıştır. Nil Nehri'nin taşma zamanı belli olduğundan dolayı tahıl ürünlerinin yetiştirme ve olgunlaşma süresiyle birlikte hasat vakti de bilinebilmekteydi.

Eski Mısır'da tarımsal üretim ise kişisel olmayıp geniş ailelerin ortaklaşa emeği ile gerçekleşmekteydi. Geniş ailenin idarecisi konumunda bulunan baba veya çoğu zaman büyük baba yönlendirici ve denetleyici bir görev üstlenmiştir. Geniş aileler ise ücret almadan çalışan işçi olarak veya hissedar olarak çalışmaktaydı.

Ceylan, antilop, vahşi eşek, geyik ve tavşana kadar birçok hayvanı avlayan Mısırlılar, geniş bir protein zinciri oluşturmuşlardır. Eski Mısır'da balık çeşitliliği olarak; yayın, yılan balığı, sazan, kefal, çipura, akrep, kalamar ve *bulti balığı* (Nil Levreği) olarak bilinmektedir.

Mısırlılar için balık eti gibi balık yumurtası (havyar) da çok önemli bir besin maddesiydi. Bugün bütün Akdeniz ülkelerinde *bottarga* (kefal yumurtası) olarak bilinmektedir.

Bottarga'yı ilk üreten kişiler Mısırlılar olup, bunun için *grey mullet* (Özel bir kefal türünü) kullanmışlardır.

Bitkisel yağlar olarak; Zeytin hem taze olarak tüketilmiş hem de yağı kullanılmıştır. Yeni Krallık döneminden itibaren bu yağlara ek olarak aspir (yalancı safran) yağı, moringa ağacının kabuğundan yapılan ben yağı, balanois yağı ve susam yağı kullanılmaya başlanmıştır.

Mısırlıların genellikle bitkisel yağları tercih etmiş ve özellikle en önemlileri ise marul, turp ve zeytin yağlarından elde edilmiştir. Ayrıca zeytin taze olarak da tüketilmiştir. Kıyı kesiminde yaşayan Mısır halkı bitkisel yağlar tercih etmiş ancak iç bölgelerde halk hayvansal yağları tercih etmiştir.

Baharatlar ve otlar; Mısır mutfağının önemli tatlandırıcı unsurlarındandır. En bilinen ve kullanılan notlar kişniş dereotu ve nanedir. Bunların dışında kullanılan baharatlar ve otlar mercanköşk, rezene, kekik, ardıç, kapari, sediri ağacı, çörek otu, frenk maydanozu, anason, çemen otu, adaçayı, siyah hardal tohumu, karanfil, yalancı safran (aspir), tarçın, tuz, kimyon ve karabiber ithal edilmiştir. Kerevizin keskin ve hoş bir kokusu olduğu için tohumları, yiyecekleri tatlandırmak için kullanılmıştır.

Nil Nehri'nin getirdiği bereket sayesinde, Mısırlılar zengin bir beslenme yelpazesine sahip olmuşlardır. Mısır medeniyetinin beslenme sistemi hakkındaki bilgilere, duvar resimleri ve yiyecek listelerinden ulaşmaktayız. Mısırlıların iki ana besin maddesi latince ismi "*triticum dicocum*" olan gernik buğdayı (kavılca) ve arpa olmuştur.

Eski Mısırlılar bira ekmeğinin hazırlanışını şu işlemlerle gerçekleştirmişlerdir. Tahılı ıslatıp çimlendirmiş, onu elekten geçirip, ekmek için hazır hale getirmiş bundan da *bira ekmeği* denilen somunlu bir ekmek yapmıştır.

Bundan sonra somunları parçalara ayırıp, su dolu büyük bir kapta bekletilerek ekşimesiyle birlikte fermente olması için bırakılmıştır. Fermente işleminin bitişiyle ortaya çıkan biraya çeşitli baharatlar eklemişlerdir.

Bundan sonra somunları parçalara ayırıp, su dolu büyük bir kapta bekletilerek ekşimesiyle birlikte fermente olması için bırakılmıştır. Fermente işleminin bitişiyle ortaya çıkan biraya çeşitli baharatlar eklemişlerdir. Şarabın çeşitleri ise hurmadan, üzümünden ve incirden yapılmıştır. Şarap tanrıların ve kralların içeceği haline gelmiştir.

Nil Nehri'nin taşkınını durağan olduğu dönem ile ilgili en önemli eserde "*Kıtlık Steli*" olmuştur. "*Yedi Yıllık Kıtlık*" veya "*Kıtlık Hikayesi*" olarak bilinen fakat tarihi literatürde "*Kıtlık Steli*" olarak da bilinmektedir.

Kıtlık dönemi Kral Zoser döneminde yaşanmış ve bu konuyla görevlendirilen kişi ise vezir İmhotep olmuştur. Kıtlık döneminde Tanrı Khnum'un yüceliğini Mısır halkı tarafından anlaşılacak olması; açlık yıllarının sona ermesiyle birlikte ambarlardaki kıtlık bitmiş olması olmuştur.

Uykudan uyanan İmhotep'i, Mısır Kralı Zoser'in yetkilendirmesiyle birlikte Nübye yöneticisine de yapılmış olan tüm işlerin anlatılmasına ayrılmaktadır. Abidos olarak adlandırılmış verimli bölge olarak vurgulanmaktadır.

Eski Mısır'daki yazıta zarar veren ve yalanlayan insanların cezalandırılacağını dair bir uyarı yazılmasıyla bitmektedir. Tanrı Khnum'un yüceltilmesi ve Nil Nehri'nin akma durumunun bu tanrıya gösterilen insanların itaatine bağlı olduğu Kıtlık Steli'nde anlatılmıştır.

Mısırlılar yaptıkları ekmeklere, pideleri lezzet vermek için anason ve kimyon eklemişlerdir. Mısır'da şeker kamışı sonra da ithal edildiği için tatlılarda bal kullanılmıştır. Bal, yemek dışında anında ve pratik amaçla faydalanılan bir besindir. Bal arılarının firavunları temsil ettiğine balında Tanrı Ra'nın gözyaşları olduğuna inanan Mısırlılar, bu besine kutsallık kazandırmışlardır. Bal değerli bir besin olduğu için toplumdaki herkes baldan faydalanamamıştır.

Zenginler tatlılarında bal kullanırken, fakirler tatlılarında hurma kullanmıştır. Daha çok rağbet gören keklerde bolca bal kullanılmıştır. Bal ve hurma kadar tatlılarda kullanılan bir diğer besin ise, keçiboynuzudur.

Baklagiller olarak; Nohut, mercimek ve lobya (yeşil fasulye) tüketilen baklagiller arasındadır. Bunun dışında antik dönemden beri var olan firavunların çok sevdiği günümüzde de tüketilen bakla (*ful nabad*) ve kahverengi fasulye (*ful nemades*) (kuru iç bakla) mevcuttu. Günümüzde Mısırlıların hemen hepsi kahvaltıda *ful* yer. *Ful*, ağır ateşte pişmiş, küçük kahverengi, kuru iç bakla olmuştur. Tahıllarda Nil Nehri'nin etkisi önemliydi.

Nilometreler; Nil Nehri'nin su seviyesini ölçen bir alet olduğu için yıllık değişimleri kontrol etmeye ve not etmeye başlamıştır. Nil Nehri'nin taşma zamanı belli olduğundan dolayı tahıl ürünlerinin yetiştirme ve olgunlaşma süresi ile hasat vakti de bilinebilmekteydi. Nil Nehri taştıktan sonra taşkından artan su toprağın üzerinden akıp gider ve geriye kalan nem ürünün su ihtiyacını karşılardı.

Orta Krallık'ta bazı kanal çalışmaları yapıldı ancak yılın kalan bölümünde sulama yapılabilmesine olanak sağlayacak “*şhaduf*” (kaldıraç prensibi), Yeni Krallığın ileri dönemlerine rastlamaktadır.

“*Şhaduf*” ekilebilir arazinin verimliliği ise yüzde 10 ila 15 oranında arttırmıştır. Nil Nehri sularının kıyılarında başlamış olan ve en eski medeniyetlerden birisi olan Mısır medeniyetinde tarımın beş bin yıl boyunca kesintiye uğramadan sürdürülebilir olmasını sağlamıştır.

Hasat vaktinde vergi memurları üretilen tahıl ürünlerinden “*kralın payı*” olarak tanımlanan miktarı alıp Nil Nehri üzerindeki sallar vasıtasıyla doğrudan kraliyet depolarına göstermekteydi.

Tahıl ürünleri daha çok arpa, buğday, başak ve tahıl türevleri olmuştur. Çiftçilere ait köyler bulunuyordu. Yoksullar Nil'in kıyısındaki kerpiç köylerde yaşadılar ve bu yerleşimlerin çoğu sellerin getirdiği bereketli toprağın altında kaybolup gitti. Özellikle işçi köyü diye tabir edilen “*Deyrül Medine*” yapılmıştır. Deyrül Medine kapalı bir topluluktu.

Tek amacı, çorak Krallar Vadisi'ndeki kral mezarlarının kazılması ve süslenmesiydi. Köyün işçileri, adeta mezarların sırlarınımışçasına sahiplenilmiş, geri kalan bütün Mısır toplumundan koparılmış, vadide çalışmadıkları zamanlarda ise vadiye çok uzak olmayan duvarlarla çevrilmiş köylerinde tecrit edilmişlerdi.

Vergi, yalnızca üründen alınmazdı. Bir yıl içinde davarların ve kümes hayvanlarının sayısında oluşan artış da vergi kapsamına girerdi. Vergi, ürün ve hayvan olarak alınırdı. Üründen, davarlardan ve kümes hayvanlarından alınan verginin yanı sıra bostanlar, meyve bahçeleri, üzüm bağları, arı kovanları ve palmye koruları da vergilendiriliyordu.

Eski Mısır'da çiftçilerin ticari ilişkileri gelişmiştir. Punt kıyısına yanaşmış iki Mısır teknesine sepetler içinde kökleriyle birlikte mür ağaçları, çuval ve küp benzeri kapları taşıyan işçiler tekneleri yüklenmiş mallar ve bölgeye ilişkin çeşitli maymunlar gösterilmiştir.

Antik Mısır'ın ekonomik uygulamaları, adalet ve sürdürülebilirliğe öncelik veren bir sistemi teşvik eden *Maat* ilkeleriyle yakından bağlantılıydı. Ticaret yolları, çevresel bozulmayı en aza indirmek için dikkatlice yönetiliyordu ve mallar, Nil'deki tekneler gibi çevre dostu yöntemler kullanılarak taşınıyordu.

Eski Mısır'ın başlıca ticari ürünleri sığırlar, yarı değerli taş ocakları ve maden yataklarıydı. Diorit, ametist, bakır ve daha sonra altın gibi maden yatakları bulunuyordu.

Asvan'daki taşocakları (granit ve diyorit) tarih öncesi dönemin sonundan itibaren işlenmeye başlanmıştır. Denizde de yöreye özgü çeşitli balıklar betimlenmiştir.

Şehirler ve yerleşim yerleri el yordamıyla saptanabilir, bugüne kadar araştırılan bütün surlar Dahla'nın güneyinde yer alırdı. (Hierakonpolis, Abidos, Elefantin, Edfu). Hiçbiri büyük değildir, epey küçük taşra şehirlerini andırırlar, ama hepsi de kalın surlarla çevrilidir.

Birinde (Elefantin) küçük, sursuz, duvar dışı bir yerleşimi aşan şehre bağlanmıştır. Elefantin ve Edfu'daki tapınaklarda oranın ileri gelen saygın kişilerin kültleri bulunur. Şehir içindeki evler bitişik ve nüfus yoğunluğu yüksekti.

Hierakonpolis'te olduğu gibi, Erken Hanedanlık dönemindeki yerleşim düzeni süreklilik gösterirken şehir erken döneme göre epey genişlemiştir. Tanrılar için, "*Tanrıların evi*" olarak tapınaklar inşa edilmişti. Bu yapılar bir ibadet yeri değildi.

Halk, soylular kraliyet ailesi mensupları ve kral, hiçbiri belli seremoniler dışında tapınakta ibadet etmiyordu. Bu yapılar doğrudan tanrılar adına, tanrılar için yapılmışlardı. Eski Mısır'da tarımla ilgili en önemli tapınaklar şu tapınaklar olmuştur;

Karnak Tapınağı, Edfu Tapınağı, Kom Ombo Tapınağı, Luksor Tapınağı, Filai Tapınağı, Khnum Tapınağı ve Medinet Habu Tapınağı tarımla ilgili olan en önemli tapınaklar olmuşlardır. Eski Mısır'daki en önemli tapınak ise Karnak Tapınağı olmuştur.

Eski Mısır'daki tarımsal üretime bazı tanrılar doğrudan müdahil olduğuna inanılmıştır. Bu tanrılar başında Renenutet, Amon ve Neper gelmektedir.

Fresklerde kobra yılanı veya kobra başlı bir kadın şeklinde teslim edilen Tanrıça Renenutet, bir bereket tanrıçası olarak kabul edildiği gibi doğurganlığı sağlayıp ekini korunduğuna da inanılmaktaydı.

Tanrı Neper ise buğday ve arpa ile ilişkilendirilmiştir. Renenutet ve Neper geri planda kalarak tanrı Amon, bereket tanrısı Min ile anılarak bol mahsul ve iyi hasat sağlayan başat tanrı olarak kabul edilirdi. Nil vadisinde yaşayanların değişmeyen sıkıntılarının konusunu su oluşturmaktaydı.

Çünkü Nil'in suyunun verimli olabilmesi için ne çok kuvvetli ne de çok zayıf sulama olması gerekmemekte ve özellikle iyi dağıtılmış sulama olması gerekmektedir. Bütün vahanın en önemli sorunu olan suyun dağılımı sorunu da doğal olarak Mısır'da barajların, sulama kanallarının ve çok iyi bakılmış bentlerin varlığını zorunlu kılıyordu.

Nil taşkınlarında mülk sınırlarının silinmesi, Mısırlıları toprağı ölçme yönetimini çok erkenden bulmaya yöneltmişti. Mısır'daki ekonominin yeniden canlandığı Orta Krallık zamanı için önemli bir geçim kaynağı ise Nil'deki balık avcılığıydı. Balık, Mısır'ın en önemli besin kaynakları arasındaydı. Nil Nehri Mısır'ın en büyük geçim kaynağının sağlayabilen bir nehirdir. Nil Nehri'nin çok büyük bir önemi ve katkısının Mısır'da birçok yönlü geçim kaynaklarını oluşturması ve aynı zamanda ticari ilişkileri geliştirmiş olmakta birlikte ayrıca Mısır medeniyetinin ve tarımının ekonomik ve temel kaynağını sağlayabilen Nil Nehri olduğunu anlamaktayız.

EXTENDED ABSTRACT

Egypt's geographical location in the middle of the desert is limited to the sea in the north and has a narrow passage to the Sinai Peninsula. This separates the country from its neighbors and the Nile River, which is an isolated country, has created Egypt and determines its general appearance. The Nile, the longest river in the world (6695 km), rises near Lake Victoria and flows northward to the Mediterranean. Farmers in Egypt would scatter seeds on the fields when the Nile River overflowed and the water receded.

Then they would drive pigs over the field to push the seeds deep. After this work, all that was left was to wait for the harvest. Other methods, the basin irrigation channels, they have enabled development in the field of gardening. It was a land where they could obtain ivory, ebony, leopard skin, various monkeys -primates- and most importantly the "myrr-i safi" tree, which they used to make incense, medicine, ointment and mummy from the resin that leaked from the slits opened in its trunk because they believed it was related to celestial powers.

They obtained myrrh resin, or balsam oil. Figs, pomegranates, nebk (blackthorn) grapes, grapes (dry and fresh), melons, dates, watermelons, jujubes, carob, olives, Arabian cherries and avocados are important fruits in the food chain. The most popular fruits have been grapes figs and dates. Other important foods such as lettuce, peas, radishes, parsley, onions, garlic, leeks, peppers, squash, hemp, green onions, lentils, chickpeas, cucumbers, celery and chicory, which are consumed today have been grown since ancient times.

The Egyptians stored the wheat they collected in a beehive-shaped granary called a silo until needed. There were different types of bread in different shapes and flavors. There were leavened and unleavened breads. The Egyptians used additives such as honey, anise and cumin to sweeten wheat and barley breads.

The Egyptians added brewer's yeast to the bread dough and carried out the leavening process. Chickpeas, lentils and loby (green beans) are among the legumes consumed. Apart from this, there were broad beans (ful nabad) and brown beans (ful nemades) (dried fava beans) that have existed since ancient times and are still consumed today, which were loved by the pharaohs. Papyrus was a very important plant in Egypt. It was used in many areas from small river boats to mats, but the most important one was that it could be turned into paper.

Today, it is only produced in the Natrun Valley in the west of the delta. Since the flooding time of the Nile River was certain, the growing and ripening time of grain products and the harvest time could also be known. At harvest time, tax officials would take the amount of grain produced, known as the "king's share", and transport it directly to the royal warehouses via rafts on the Nile River. Grain products were mostly barley, wheat, ears of corn and grain derivatives. The most important work regarding the end of grain production was the "Famine Stele".

Fish was an important sea product for the Egyptians. As a result of river floods, many fish were trapped in mud and could only be collected. Fish eggs (caviar) were also a very important food for the Egyptians, as were fish meat. The most important vegetable oils are lettuce and radish oil. Olive was consumed both fresh and its oil was used. Honey is a food that is used for instant and practical purposes other than eating.

Egyptians, who believed that honey bees represented the pharaohs and that honey was the tears of God Ra, gave sacredness to this food. Spices and herbs are important flavoring elements of Egyptian cuisine. The first agricultural tool was the use of the plow.

The use of the plow was used to aerate the soil in the fields and to plow the soil with animal power (usually oxen or bulls). Other methods were irrigation with animal power, the "Archimedes Screw" method, the "water wheel" method and the "water mill" method. Agricultural tools used in irrigation are another tool used to draw water from wells, which works with the "lever principle" and this tool is called "Shaduf". The foundations of today's "pump" system were formed here. Another method is the "basin irrigation" method. The Nile River, which flows more slowly in the delta compared to the valley region, accumulated in the flat area and formed marshes.

Today's "roof" system was created. Among the large animals; there were cows, cattle, bulls and oxen. Among the small animals; there were sheep, goats and rams. Among the poultry; ducks, chickens, geese and ostriches. Among the game animals there were quail, pigeon, dove, crane, small waterfowl, marsh birds, hedgehog, rabbit, gazelle, antelope, hyena, snake, scorpion, hippo, crocodile, mouse and donkey.

The villages consisted of houses where the families of farmers and shepherds lived. During the planting and harvest season, farmers often stayed in simple huts near their fields; shepherds usually spent the night in tents they set up around the pastures.

The tax was not only collected from the product. The increase in the number of cattle and poultry in a year was also included in the scope of the tax. The tax was collected in terms of products and animals. In addition to the tax on products, cattle and poultry, he said that gardens, orchards, vineyards, beehives and palm groves were also taxed. In short; all kinds of useful beings growing on earth, as well as all the objects produced by weaving workshops and artisans were subject to tax.

There were villages belonging to farmers. The poor lived in adobe villages on the banks of the Nile, and most of these settlements disappeared under the fertile soil brought by the floods. In particular, a "Deir al-Madina", referred to as a worker's village, was built. Its sole purpose was to dig and decorate the royal tombs in the barren Valley of the Kings.

He had a "Nilometer" built to record the rise and fall of the waters and appointed officials to do this job. In this way, the flooding of the Nile was controlled in advance, and the government center was always informed and measures were taken accordingly. The main commercial products of ancient Egypt were cattle, semi-precious stone quarries and mineral deposits. There were mineral deposits such as diorite, amethyst, copper and later gold.

The taxes on products obtained from agriculture in particular could put farmers in very difficult conditions. Taxes were determined and collected by another unit with many members traveling around the country, imposing different obligations on each citizen.

In order to be able to farm in the lands around the Nile River, there had to be floods. The flood period of the Nile River would be between June and October. After the flood, farmers would prepare to plant the lands around the Nile River. The planting of the land would be between October and February.

Then farmers would wait for the harvest time and the harvest time would be between February and June. Thus, the ancient Egyptians determined the seasonal periodic cycle in agriculture and divided it into three equal seasons.

Farmers established settlements around the Nile River. The places where provinces were established around the Nile River were villages, the second established places were towns, and the third established places were cities. The largest and most permanent component of the population of ancient Egypt was composed of peasants whose main

occupations were to produce agricultural and animal products. Because nilometers were instruments used to measure the water level of the Nile River, they began to monitor and record annual changes. Because the Nile River's flooding times were known, the growing and ripening times of grains, as well as their harvest time, could be determined.

After the Nile River overflowed, the excess water would flow over the soil, and the remaining moisture would meet the water needs of the crops. Some canal construction was undertaken in the Middle Kingdom, but the "shaduf" (lever principle), which allowed for irrigation during the remainder of the year, dates back to the later periods of the New Kingdom. The "shaduf" increased the productivity of arable land by 10 to 15 percent.

In Egypt, one of the oldest civilizations that began along the banks of the Nile, it ensured that agriculture remained uninterrupted for five thousand years. At harvest time, tax officials would collect what was called the "king's share" from the grain produced and transport it directly to the royal warehouses via rafts on the Nile. Grain products were mostly barley, wheat, ears of wheat, and other grains. Farmers had villages.

The poor lived in adobe villages along the Nile, and many of these settlements were lost beneath the fertile soil brought by the floods. In particular, "Deir al-Madinah," known as a workers' village, was built. Deir al-Madinah was a closed community. Its sole purpose was to excavation and decoration of the royal tombs in the barren Valley of the Kings.

The village workers were embraced as if they were the secrets of the tombs, isolated from the rest of Egyptian society, and when not working in the valley, they were isolated in their walled villages located not far from the valley. Taxes were not levied solely on produce. The increase in the number of livestock and poultry within a year was also included in the tax.

Taxes were levied on both produce and livestock. In addition to taxes on produce, livestock, and poultry, gardens, orchards, vineyards, beehives, and palm groves were also taxed. Trade relations between farmers in Ancient Egypt were well-developed. Two Egyptian boats docked on the shores of Punt are shown carrying myrrh trees with their roots in baskets, workers carrying sacks and jar-like vessels, their boats loaded with goods, and various monkeys associated with the region.

Ancient Egyptian economic practices were closely linked to the principles of Maat, which promoted a system that prioritized justice and sustainability. Trade routes were carefully managed to minimize environmental degradation, and goods were transported using environmentally friendly methods, such as boats on the Nile.

The main trade goods of ancient Egypt were cattle, semiprecious stones, and mineral deposits. These included deposits of minerals such as diorite, amethyst, copper, and, later, gold. The quarries (granite and diorite) at Aswan began to be worked from the end of prehistory. Various fish indigenous to the region have been depicted in the sea.

Cities and settlements can be identified by hand; all the fortified structures investigated to date were located south of Dahla (Hierakonpolis, Abydos, Elephantine, Edfu). None of them are large, resembling rather small provincial towns, but all are surrounded by thick walls.

One (Elephantine) was connected to a small, unwalled, extramural settlement that extended beyond the city. Temples at Elephantine and Edfu housed the cults of prominent figures within the city.

Houses within the city were adjacent, and the population density was high. As at Hierakonpolis, the settlement pattern during the Early Dynastic Period was continuous, while the city expanded considerably compared to the earlier period.

These temple structures were built directly in the name of the gods and for the gods. Apart from the temples built in the name of the gods. There were also temples of the dead, built for the dead kings and queens, where ceremonies were performed to serve their spirits. Karnak Temple, Edfu Temple, Kom Ombo Temple, Denderah Temple, Luxor Temple, Philae Temple, Khnum Temple, and Medinet Habu Temple were the most important temples related to agriculture.

The most important temple in ancient Egypt was Karnak Temple, where the god Amon was located and where the Opet Festival was held. The relationship between farmers and gods in ancient Egypt was based on mutual benefit. It was believed that if farmers worked in the fields of the temples on predetermined days and served and donated the best of their products to the temples for the gods, the gods would grant them a bountiful crop.

Agricultural production, which was the formative factor of civilization in ancient Egypt, ensured the continuity of human life, while belief was the outward manifestation of civilized understanding.

It was believed that some gods were directly involved in agricultural production in ancient Egypt. The most important of these gods are Renenutet, Amon and Neper. Goddess Renenutet, who is depicted in the frescoes as a cobra snake or a woman with a cobra head, was considered a goddess of fertility and was believed to provide fertility and protect crops.

God Neper was associated with wheat and barley. Renenutet and Neper were in the background and were associated with God Amon and Min, the god of fertility, and were considered the dominant gods who provided abundant crops and good harvests. The gods identified with the Nile River were Khnum, the god of the source of the Nile River, and Hapi, the god who ensured the flooding of the Nile River.

At the same time, Goddess Renenutet was considered the goddess who increased the fertility and productivity of the lands around the Nile River with the flooding of the Nile River. The Nile River was the most important and greatest economic resource of Egypt and its farmers and made a significant contribution to the formation of Egyptian civilization. The belief was also an external aspect of the civilized understanding.

KAYNAKÇA

- Adıyeke, F. (2019). *Eski Mısırda Sosyal, Dini ve Ekonomik Hayat* (Yayın No: 537630) [Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Akın, E. ve Esgici, R. (2015). "Eski Çağda Tarım Aletleri". *Tarım Makinaları Bilim Dergisi*, 11(1), s.36. doi: 36242/408276.
- Allard, D. (1995). *The Egyptians*. Londra: Zöe Books.
- Ammar, E. (2022). Assessment of the Crop Basket Around the Egyptian Nile River; *Saudi Journal of Biological Sciences*, 29, s.1-2. doi: <https://doi.org/10.1016/j.sjbs.2022.103428>
- Ay Şafak, F. (2022). "Eski Mısır'da Nil Nehri ve Tanrı Hapi". *Amisos Dergisi*. Samsun, 7(12), s.23-37. doi: <https://doi.org/10.48122/amisos.1112603>
- Balkwill, R. (1994). *Food & Feasts in Ancient Egypt*. Londra:Zöe Books.
- Breasted, J.H. (1905). *A History of Egypt*. New York: Second Edition.
- Brenda, W. (2003). *Ancient Egyptian Homes*. Chicago: Heinemann Library.
- Brewer, J.D. (2012). *The Archaeology of Ancient Egypt: Beyond Pharaohs*. Londra: Cambridge University Press.
- Brewer, J.D. ve Teeter, E. (1999). *Egypt and the Egyptians*, Londra: Cambridge University Press.
- Brier, B. (1978). *Daily Life of the Ancient Egyptians*. New York: Greenwood Press.
- Boase, W. (1978). *Ancient Egypt*, New York: Gloucester Press.
- Bober, P.P. (1999). *Art, Culture and Cuisine: Ancient and Medieval Gastronomy*, Chicago: University of Chicago.
- Budge, W. (1912). *Legends of the Gods*, Londra, Trench and Trübner&Co.LTD.
- Bunson, M. (2002). *Encyclopedia of Ancient Egypt*. New York: Fact on File Publishing,
- Butzer, K. (1976). *Early Hidrolic Civilization in Egypt: A Study in Cultural Ecology*. Chicago: The Electronic Initiative of the Oriental Institute of the University Chicago Publications.
- Challege, F. (2000). *Dinler Tarihi*. Çev. Tiryakioğlu S. İstanbul, Varlık Yayınları.
- Champador, A. (2006). *Mısır'ın Ölüler Kitabı*, Çev. Tahsuğ S., İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları.
- Chavalas, M.W. (2004). Great Events World History. *The Ancient World Prehistory-476 C.E*. California: Salem Press.
- Deete, R. (1917), *Environmental Influences in the Agriculture of Ancient Egypt*. Chicago: The American Journal of Semitic Languages and Literatures.
- Desplancques, S. (2006). *Antik Mısır*. Çev. Yerguz İ. Ankara: Dost Kitapevi.
- Egon, F. (2006). *Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi*. Ankara: Dost Kitapevi.
- Fielding L., Najman Y., Millar I., Butterworth P., Garzanti E., Vezzoli G., Barfod D., Kneller B. (2018) Earth and Planetary Science Letters. *The İnitiation and Evolution of the River Nile*. 489, s.166-178., doi: 10.1016/j.epsl.2018.02.031.
- Fletcher, J. (2023) *Antik Mısır Tarihi: Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*. Çev. Genç S. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Frankfort, H. (1951). *Birth of Civilization in the Near East*. Londra: Ernest Benn Ltd.
- Friedell, E. (2006). *Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi*. Ankara: Dost Kitapevi.
- Freeman, C. (1996) *Egypt, Greece and Rome: Civilizations of the Ancient Mediterranean*. Oxford, Oxford University Press.
- Furlong, D. (2001) *Piramitler Gerçeği*. Çev. Selim Yeniçeri. İstanbul: İzdüşüm Yayınları.
- Green, R. L. (1987). *Tales of Ancient Egypt*. Londra: Puffin Classics Publishing.
- Gifford, C. (2010) *Food and Cooking in Ancient Egypt*. New York: Power Kids Press.

- Grigoriadou, V.J. (2023). The Precursors of Scientific Models in Ancient Egypt. Mesopotamia and Ancient Greek World: A Comparative Study. *European Journal of Therotical and Applied Sciences*, (1) 4. s.574-582.
doi: [https://doi.org/10.59324/ejtas.2023.1\(4\).52](https://doi.org/10.59324/ejtas.2023.1(4).52)
- Grimal, N. (1992). *A History of Ancient Egypt*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Gündüz, A. (2003). *Mezopotamya ve Eski Mısır: Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür*. İstanbul: Büke Yayınları.
- Halawa, A. (2023). Influence of the Traditional Food Culture of Ancient Egypt on the Transition of Cuisine and Food Culture of Contemporary Ancient Egypt. *Journal of Ethnic Foods*. 10 (1). s.1-13., doi: <https://10.1186/s42779-023-00177-4>.
- Harries, N. (2006). *Everyday Life in Ancient Egypt*. Mankato: Sea to Sea Publications.
- Hasanov, R. (2024). Economic Foundations in Antiquity: A Historical Expolaration of Ancient Egypt. *Reconstructing the Past Journal of Historical Studies*. 2(1), s.54-65., doi: <http://dx.doi.org/10.54414/JOKX9485>
- Herodotos (2019), *Tarih*. Çev. Ökmen M., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hornung, E. (1999), *History of Ancient Egypt: An Introduction*. New York: Cornell University Publishing.
- İbrahim, İ. (2020). Deities of Agriculture in Ancient Egypt. *International Journal of Heritage Tourism and Hospitality*. Mısır, 14 (1), (2020), s.308-322., doi: <https://doi.org/10.21608/ijhth.2020.131750>
- İnan, A. (1992). *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İplikçiöğlü, B. (1994). *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*. İstanbul: Bilim Teknik Yayınları.
- Janick, J. (1963). *Ancient Egyptian Agriculture and the Origins of Horticulture*. San Fransico: W.H. Freeman And Company Publishing.
- Kaelin, O. (2016). “*Gods in Ancient Egypt*”. Oxford: Oxford Research Encyclopedia of Religion.
İnternet:<https://egyptianmuseumcairo.eg/event/celebrating-egyptnationalfarmerday>,
Erişim Tarihi: 10.04.2025.
- Karagülle Çifçi, M. (2010). *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı* (Yayın No: 274272) [Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi,
- Kaplan, L.C. (2004). *Economy and Industry in Ancient Egypt*. New York, Power Kids Press.
- Karenga, M. (2003). *Maat, the Moral İdeal in Ancient Egypt: A Study in Classical African Ethics*, Routledge: Sankore Publishing.
- Kerr, J. (1990). *Egyptian Farmers*. New York: Wayland Publishing.
- Kees, H. (1961). *Ancient Egypt; a Cultural Topography*. Chicago, University of Chicago Press.
- Killen, G. (1994). *Egyptian Woodworking and Furniture*. Londra: Shire Publications LTD.
- Kuhrt, A. (1995) *The Ancient Near East c.3000-330 BC*. Londra: Routledge Publishing,
Kur'an Yolu Meali. Çev. H. Altuntaş – M. Şahin, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), 2. Basım, 2023.
- Kurhan, M. (1993). “Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durumu”. *Belleten*, LVII (220), s.712,723,725. doi: 10.37879/belleten.1993.699
- Kurhan, M. (1994). Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah. *Belleten*, LVIII (222), s.269., doi: 10.37879/belleten.1994.265
- Leon, A. (2006). *Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. Londra: Cherrytree Publishing.
- Lissner, İ. (1968). *Civilizations Mystérieuses.*, Paris: Robert Laffont Publishing.
- Malam, J. (1997). *Exploring Ancient Egypt*. Londra: Evans Brothers Publishing.
- Manning, P. (2013). *Nile River*. Mankato: Smart Apple Media.
İnternet:<https://www.worldhistory.org/article/997/ancient-egyptian-agriculture/>,
Erişim Tarihi: 11.04.2025.
- McDonald, A. (2004) *Ancient Egyptian Animals*. Londra: British Museum Publishing.

- Mieroop, M.V.D. (2011). *A history of Ancient Egypt*, Chiccester: Wiley-Blackwell Publishing.
- Mieroop, M.V.D. (2016). *A history of the Ancient Near East ca.3000-323 BC*. Chiccester: Wiley-Blackwell Publishing.
- Morris, N. (2004). *Everyday Life in Ancient Egypt*. Mankato: Smart Apple Media.
- Müller, M. (1964). *Egyptian Mythology*. New York: Cooper Square Publishers.
- Narçın, A. (2007). *A'dan Z'ye Mısır*, İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Nardo, D. (2004). *Living in Ancient Egypt*. California: Greenhaven Press.
- Nicholson, R. (1994). *Ancient Egypt*. New York: Chelsea Juniors Publishing.
- O'Connor, D. E.ve Reid A. (2003). *Ancient Egypt in Africa*. New York: UCL Press.
- Özer, Y.Z. (1987). *Mısır Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pérez-Lloréns, J.L., Acosta, Y., Brun, F. (2021). Seafood in Mediterranean Countries: A Culinary Journey Through History. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 26, s.2-3. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2021.100437>
- Pinch, G. (2004). *Egyptian Mythology*. Oxford: Oxford University Press.
- Reid, S. (1993). *Ancient Egypt*. Londra: Belitha Press.
- Retallack, G.J. (2022). Sacred Soils of Ancient Egypt. *Geoderma*. 420, s.8-10., doi: <https://doi.org/10.1016/j.geoderma.2022.116191>
- Renner, A. (2020). *Mısır Mitolojisi*. Çev. Ercoşkun, H., İstanbul: Mitoloji Tarihi Yayınları.
- Rice, M. (2002). *Who's Who in Ancient Egypt*, Londra: Routledge Publishing.
- Robinson, C.A. (1984). *Ancient Egypt*. New York: F. Watts Publishing.
- Rockwood, L. (2014). *The Ancient Egyptian Economy*. New York: Power Kids Press.
- Ruiz, A. (2001). *The Spirit of Ancient Egypt*. New York: Algora Publishing.
- Ryan, D.P. (2021). *24 Hours in Ancient Egypt*, Londra: Michael O'Mara Books Ltd.
- Salama, M.M.A., Kandil, H.A., Mohamed, A.N.A (2024), Organic Farming in Ancient Egypt. *International Journal of Bioorganic Chemistry*. 9(2). s.45-50., doi: <https://doi.org/10.11648/j.ijbc.20240902.15>
- Santrey, L. (1985). *Ancient Egypt*. Mahwah: Troll Associates Publishing.
- Sauvain P.A. (1993). *Over 3,000 years ago: in Ancient Egypt*. New York: Discovery Books.
- Schimmel, A. (1999). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kırkambar Yayınları.
- Schlögl, H.A. (2019). *Eski Mısır*. Çev. Gerhold, F.G. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Semple, E.C. (1928). Agriculture History Society. *Ancient Mediterranean Agriculture*. Amerika, 2(2), s.61-156. doi: <https://www.jstor.org/stable/3739455>
- Shaw, I. (2000). *Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press,
- Shuter, J. (2005). *Life Along the Nile River*, Chicago: Heinemann Library.
- Shuter, J. (2006). *Life in an Egyptian Worker's Village*. Chicago: Heinemann Library.
- Smith, M. (2013). *Ancient Egypt*. New York: Kingfisher Publishing.
- Snell, D. C. (2011). *Religions of the Ancient Near East*. Londra: Cambridge University Press.
- Stead, M. (1985). *Ancient Egypt*, New York: Gloucester Press.
- Steele, P. (2012). *Ancient Egyptians*. Londra: Kingfisher Publishing.
- Şahin, T. (2021) "Eski Mısır Toplumunda Yeme ve Beslenme Kültürü", *OANNES Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırma Dergisi*, 3(1), s.131-141., doi: <http://60819/875450>.
- Tagholm, S. (2002). *Everyday Life in Ancient World*. Londra: Kingfisher Publishing.
- Teeter, E. (2011). *Religion and Ritual in Ancient Egypt*. Londra: Cambridge University Press.
- Tyldesley, J. (1995). *Daughters of Isis: Women of Ancient Egypt*. Londra: Penguin Random House Publishing.
- Üzen, N. ve Çetin, Ö. (2012). "Geçmişten Günümüze Su ve Sulama Yöntemi". *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(2), s.281-290. doi: <https://29823/320833>.
- Valbelle, D. (1992). *Eski Mısır'da Yaşam*. Çev. Muhtaroglu Cem. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Vallejo, I. (2024). *Papirüs: Antik Dünyada Kitapların İcadı*. Çev. Ersoy, V. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Vercoutter, J. (2020). *Eski Mısır Tarihi*. Çev. Çaykara, E. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Warden, L.A. (2020). *Pottery and Economy in Old Kingdom Egypt*, Leiden: Brill Publishing.
- White, J. M. (1963). *Everyday Life in the Ancient Egypt*. New York: Dover Publications.
- Wilkinson, R. (2000). *The Complete Temples of Ancient Egypt*. Londra: Thames & Hudson Publishing.
- Wilkinson, R. (2016) *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. Londra: Thames & Hudson Publishing.
- Wilkinson, T. (2010). *The Rise and Fall of Ancient Egypt*, New York: Random House Publishing.
- Yavi, E. ve Yazıcıoğlu Yavi, N. (2001). *Tarih Öncesi Çağlardan Modern Dünyanın Kaynağı Mısır*. İzmir: Yazıcı Yayınevi.
- Yıldırım, E. (2022a) “Eski Mısır’da Tanrısal Bir Yakarış Anlatısı Olan Kıtık Steli’nin Yönetim Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi”. *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (50), s.185-195. doi: 74491/1139364.
- Yıldırım, E. (2022b). “Eski Mısır’da Tarımsal Üretim ve Vergilendirme Sistemi (MÖ 3100- 672)”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(4), s.2458-2465. doi: 10.21547/jss.1117480.
- Yıldırım, E. (2019) *Nil’in Tanrı Kralları*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Yılmazcan, D. (2021) “Eski Mısır’da Yerleşik Yaşama Geçiş Süreci”. *Tarih Araştırmaları-IV*. s.3-10,12. doi: <https://doi.org/10.37609/AKYA.643>
- Yiğit, T. (2019) *Eski Mısır Tarihi*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

EKLER İÇİN KAYNAKÇA

- EK-1:** İnan, A. (1992). *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.15.

EKLER

EK-1.Eski Mısır Haritası

Harita 2.1.1 (İnan, 1992: 15)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Adı ve Soyadı: Ebru ÖZYILMAZ

ORCID : 0009-0004-7829-34

Eğitim Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisans Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı	Devam Ediyor
Lisans I	Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	14.06.2023

Yabancı Dil

İngilizce

